Ustawa Rządowa

3 maja 1791

Ustawa Rządowa
3 maja 1791

230 LAT KONSTYTUCJI

Warszawa 2021

Autorzy tekstów
Rafał Górny, Rafał Jankowski, Urszula Kacperczyk, Michał Kulecki,
Dorota Lewandowska, Sławomir Postek, Maciej Próba,
Hubert Wajs, Jarosław Zawadzki

Fotografie/skany
Karol Zgliński

Korekta
Ewelina Solarek

Projekt graficzny, skład i łamanie
Maria Kaliszczuk-Donaj

© Copyright by Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa 2021

ISBN 978-83-963851-0-9

Publikacja dofinansowana przez Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych

ARCHIWA PAŃSTWOWE
ARCHIWUM GŁÓWNE AKT DAWNYCH

Wydawca
Archiwum Główne Akt Dawnych
ul. Długa 7, 00-263 Warszawa
https://agad.gov.pl

Druk
AMALKER sp. z o.o.
ul. Stefana Okrzei 21, 03-718 Warszawa
https://amalker.com

Wprowadzenie

Ustawa Rządowa 3 maja 1791 r.

Dorobek ustawodawczy sejmu obradującego w latach 1788–1792 pod węzłem konfederacji, zwanego zazwyczaj Czteroletnim lub Wielkim, obejmuje 489 uchwalonych konstytucji. Tylko jeden spośród uchwalonych wtedy aktów prawnych zyskał nieśmiertelność – w wieku XIX, w czasach zaborów, stał się punktem odniesienia oraz źródłem natchnienia i inspiracji. Po odzyskaniu niepodległości dzień jego przyjęcia został polskim świętem narodowym. Mowa oczywiście o uchwalonej w dniu 3 V 1791 r. Ustawie Rządowej, znanej powszechnie jako Konstytucja 3 maja. Archiwum Główne Akt Dawnych ze względu na przechowywanie w swoim zasobie wielu cennych materiałów archiwalnych dotyczących Konstytucji, w tym oryginalnych rękopiśmiennych egzemplarzy tekstu, jest w sposób szczególny predestynowane do upowszechniania wiedzy o Konstytucji 3 maja i o czasach, w których została ona uchwalona. Celem tej prezentacji jest pokazanie wybranych dokumentów pozwalających na ukazanie dróg prowadzących do uchwalenia, po ponad dwóch latach obrad, pierwszej na kontynencie europejskim nowoczesnej konstytucji przyjętej w sposób demokratyczny i jej dalszych losów. Pochodzą one z zespołów i zbiorów archiwalnych zawierających materiały z epoki Sejmu Czteroletniego. Są to między innymi Archiwum Sejmu Czteroletniego, akta pozostałe po kancelarii funkcjonującej podczas obrad i obsługującej senatorów oraz posłów, a także Archiwum Publiczne Potockich zawierające liczne materiały związane z osobą Ignacego Potockiego, jednego z najważniejszych twórców Konstytucji.

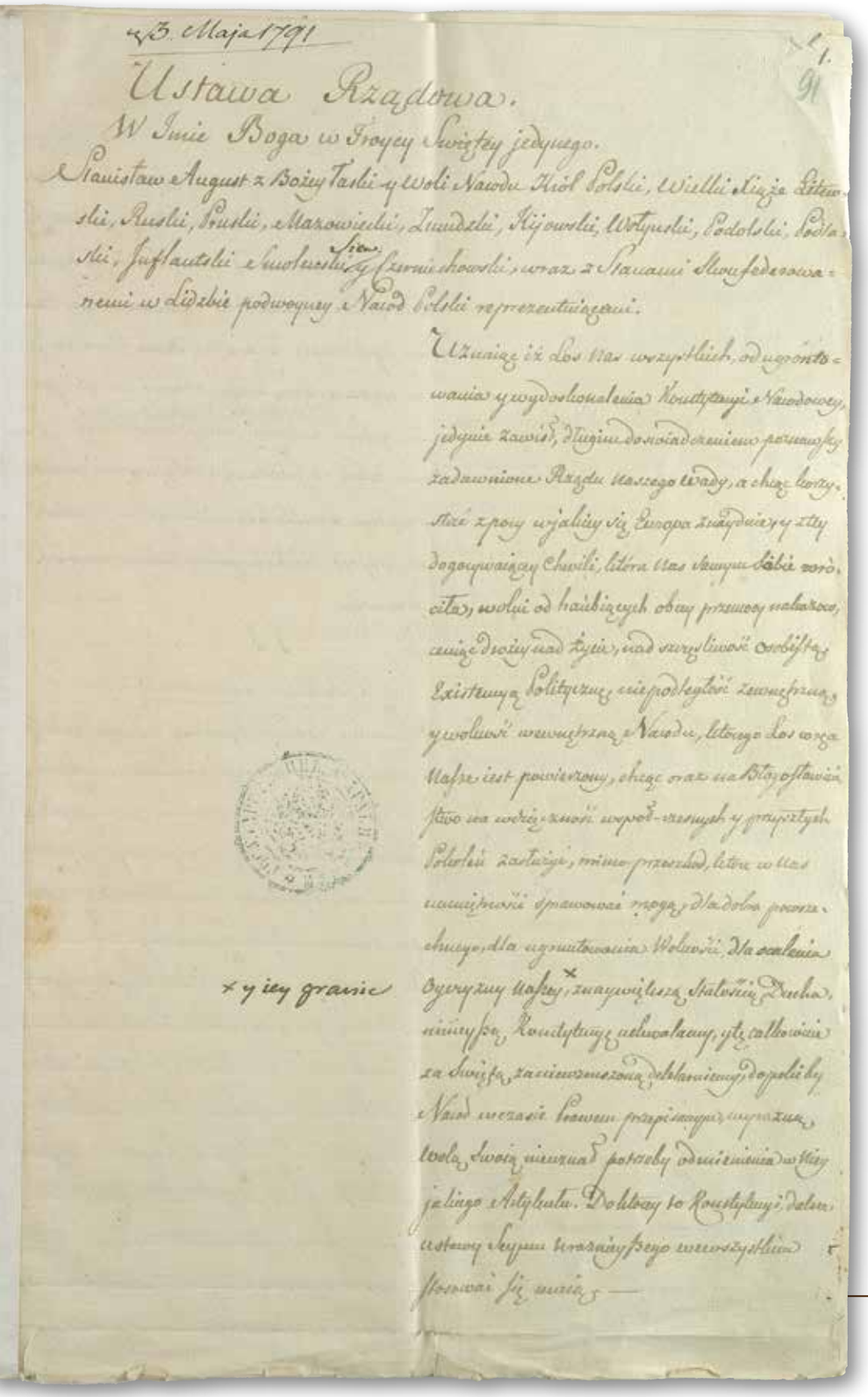

3 Maja 1791

Ustawa Rządowa.

W Imie Boga w Troycy Swiętey jedynego.

Stanisław August z Bożey Łaski y Woli Narodu Król Polski, Wielki Xiążę Litewski, Ruski, Pruski, Mazowiecki, Żmudzki, Kijowski, Wołynski, Podolski, Podlaski, Inflantski i Smoleński, y Siewierski, Czerniechowski, wraz z Stanami Skonfederowanemi w dzisiey podwoyney Narod Polski reprezentuiącemi.

Uznaiąc iż dla Nas wszystkich, od ugruntowania y wydoskonalenia Konstytucyi Narodowey, jedynie zawisł, długim doświadczeniem poznany, zadawnione Rządu naszego wady, a chiąc korzystać z poy uyaliły się Europa znayduiący y z tey dogodnaiącey chwili, która Nas skutku dobie zorościta, wolni od haniebnych obcey przemocy nałarzeń, cenią droży nad życie, nad szczęśliwość osobistą Existencyą Polityczną, niepodległość zewnętrzną y wolność wewnętrzną Narodu, którego los oraz Nasze iest powierzony, chiąc oraz na Bożey ostawiać słowo na wdzięczności wnuków wszystkich y przyszłych Polaków zostawić, mimo przesądy, które w Nas umysłowi opanować mogą, dla dobra powszechnego, dla ugruntowania Wolności, dla scalenia Oyczyzny Naszey, zwyciężeszą Stałością Dzieła niniey sey Konstytucyę uchwalamy, yte całkowicie za Swiętą zaciemnieszoną deklaruiemy, dopuśćby Naród wczasie Sowem przepisanym wyraziła wolą Swoią niniejszą potrzeby odmienienia w Kay jaliego Artykułu. Dołączay to Konstytucyi, dekretu Sejmu Urzędowey przeszłym wszystkim Stanom Się mieć —

× y iey granic

Rękopiśmienne oryginały

Przechowywane obecnie w Archiwum Głównym Akt Dawnych trzy rękopiśmienne egzemplarze oryginalne Konstytucji 3 maja należą do trzech różnych zespołów archiwalnych. Ich losy toczyły się odmiennie, mają jednak cechę wspólną. Wszystkie trafiły do AGAD i są tu przechowywane do dnia dzisiejszego. Niewątpliwie najważniejszy z nich znajduje się w dziale VII tzw. Metryki Litewskiej, w księdze nr 4, będącej drugą częścią zbioru uchwalonych na sejmie konstytucji. W ostatnich latach istnienia dawnej Rzeczypospolitej ów egzemplarz był przechowywany przez najwyższe władze państwa, a po upadku Powstania Kościuszkowskiego został wywieziony do Rosji, skąd wrócił dopiero po Traktacie Ryskim (1921). Drugi egzemplarz znalazł się w rękach jednego z uczestników obrad sejmowych, Stanisława Kostki Potockiego i wszedł do jego zbiorów wilanowskich. Dzielił losy tych zbiorów aż do momentu ich upaństwowienia po II wojnie światowej. Znajduje się on w tomie II rękopisu nr 100 Archiwum Publicznego Potockich, będącego również zbiorem konstytucji sejmowych. Trzeci, a właściwie pierwszy egzemplarz – jest najmniej znany. Zachował się w tomie XX Archiwum Sejmu Czteroletniego i w przeciwieństwie do dwóch pozostałych jest opatrzony tylko podpisami marszałków sejmowych, nosi też ślady poprawek redakcyjnych. To właśnie z tego egzemplarza sekretarz Sejmu Czteroletniego Antoni Siarczyński odczytał treść na posiedzeniu.

Ustawa Rządowa, czystopis konstytucji, rękopis o wymiarach 23,5 × 39 cm, umieszczony w księdze zawierającej m.in. czystopisy i bruliony konstytucji sejmu z 1790–1791 r., przechowywany w zespole Archiwum Sejmu Czteroletniego (dalej ASCzt.), t. XX, k. 91–101
Egzemplarz z Archiwum Sejmu, podpisy marszałków

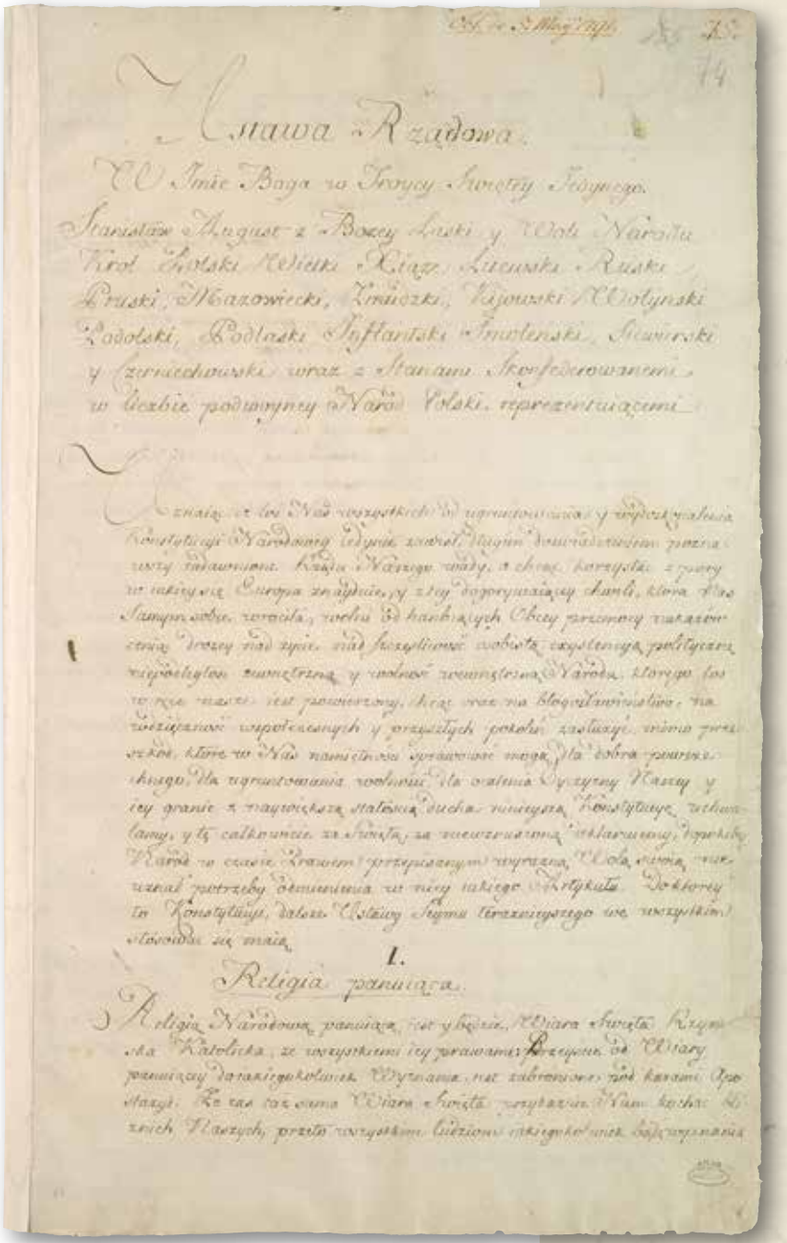

Ustawa Rządowa, oryginał, j. polski, rękopis o wymiarach 40 × 25 cm,
umieszczony w księdze zawierającej ustawy sejmu z 1791 r., przechowywany w zbiorze
Archiwum Publiczne Potockich (dalej APP), sygn. 100, t. 2, s. 74–84
Egzemplarz z Archiwum Potockich, podpisy marszałków i deputowanych

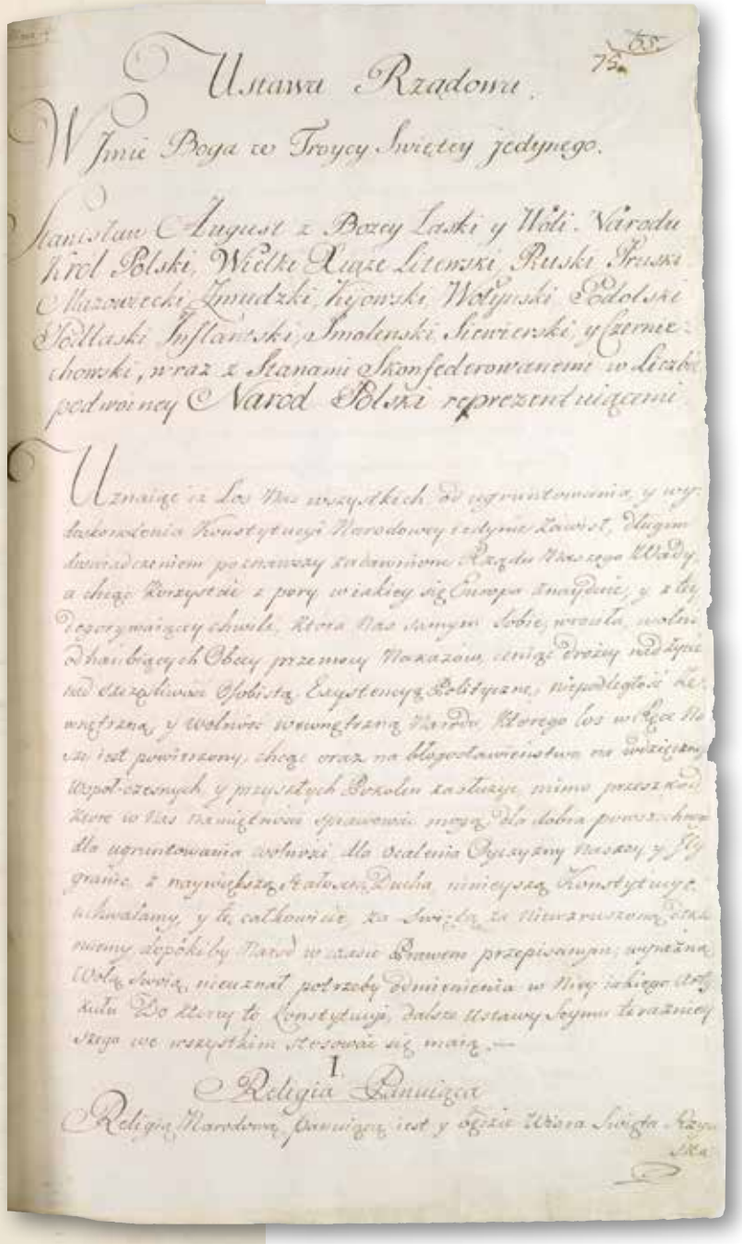

Ustawa Rządowa, oryginał, j. polski, rękopis o wymiarach 40 × 25 cm,
umieszczony w księdze zawierającej ustawy sejmu uchwalone od 16 XII 1790 do 29 V 1792 r.,
przechowywany w zbiorze tzw. Metryka Litewska dział VII, sygn. 4, k. 75–82
Egzemplarz, który po zakończeniu sejmu został przekazany do Metryki Koronnej,
podpisy marszałków i deputowanych

Sejm

Sejm Czteroletni (znany również jako Sejm Wielki) to sejm Rzeczypospolitej obradujący od 6 października 1788 do 29 maja 1792 r. w Warszawie. Drugiego dnia obrad w sejmie zawiązano konfederację sejmową, marszałkiem konfederacji koronnej został referendarz koronny Stanisław Małachowski (poprzedniego dnia wybrany na marszałka sejmu), a marszałkiem konfederacji litewskiej – generał artylerii litewskiej, książę Kazimierz Nestor Sapieha. Zgodnie z aktem konfederacji w sejmie nie obowiązywało *liberum veto*, decyzje podejmowano przez aklamację lub przez głosowanie większością głosów.

Sejm odbył 565 sesji, w czasie których uchwalił ok. 500 praw. W obradach wzięło udział ok. 530 posłów i senatorów, z których znaczna część później uczestniczyła w powstaniu kościuszkowskim, walczyła w Legionach Dąbrowskiego, organizowała Księstwo Warszawskie. Od rozpoczęcia obrad sejm debatował w gorącej atmosferze politycznej, przesyconej nastrojem patriotycznym, antyrosyjskim i proreformatorskm. Na początku obrad sejm koncentrował się na obalaniu starego porządku, ustanowionego na sejmie rozbiorowym (1773–1775) i kontrolowanego przez ambasadora rosyjskiego Ottona Magnusa Stackelberga. Jedną z pierwszych decyzji sejmu była uchwała z 20 października 1788 r. o powiększeniu liczebności wojska do 100 tys. (z 18,5 tys.). Kolejno zniesiono Departament Wojskowy Rady Nieustającej (3 XI 1788) i całą Radę Nieustającą (19 I 1789), postrzegane jako narzędzie panowania rosyjskiego. Następnie sejm rozpoczął budowę podstaw nowego ustroju. Na początku 1789 r. zwiększył podatki z królewszczyzn, uchwalił podatki od dochodów z dóbr ziemskich i duchownych. W listopadzie 1789 r. powołał komisje porządkowe cywilno-wojskowe. 29 III 1790 r. zawarł sojusz obronny z Prusami. Od 16 XII 1790 r. sejm obradował w podwojonym składzie posłów.

Akt zawiązania konfederacji generalnej (dzień po rozpoczęciu obrad, na drugiej sesji), 7 X 1788 r., Warszawa; AGAD, ASCzt., t. XV., k. 664 (druk)

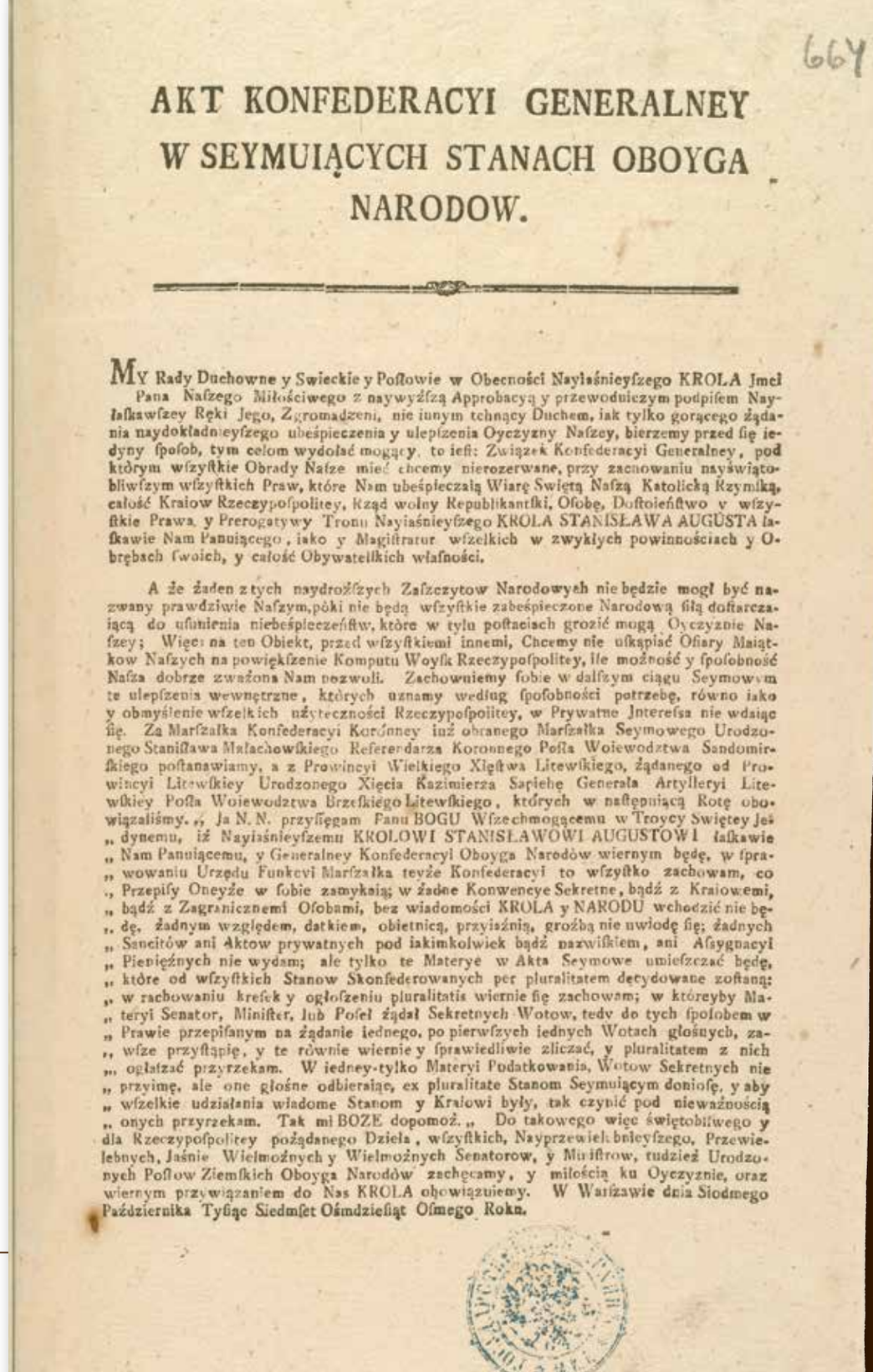

664

AKT KONFEDERACYI GENERALNEY W SEYMUIĄCYCH STANACH OBOYGA NARODOW.

My Rady Duchowne y Swieckie y Posłowie w Obecności Nayiaśnieyszego KROLA Jmci Pana Naszego Miłościwego z naywyższą Approbacyą y przewodniczym podpisem Nayłaskawszey Ręki Jego, Zgromadzeni, nie innym tchnący Duchem, iak tylko gorącego żądania naydokładnieyszego ubespieczenia y ulepszenia Oyczyzny Naszey, bierzemy przed się iedyny sposob, tym celom wydołać mogący, to iest: Związek Konfederacyi Generalney, pod ktòrym wszystkie Obrady Nasze mieć chcemy nierozerwane, przy zachowaniu nayświątobliwszym wszystkich Praw, które Nam ubespieczaią Wiarę Swiętą Naszą Katolicką Rzymską, całość Kraiow Rzeczypospolitey, Rząd wolny Republikantski, Osobę, Dostoieństwo y wszystkie Prawa y Prerogatywy Tronu Nayiaśnieyszego KROLA STANISŁAWA AUGUSTA łaskawie Nam Panuiącego, iako y Magistratur wszelkich w zwykłych powinnościach y Obrębach swoich, y całość Obywatelskich własności.

A że żaden z tych naydroższych Zaszczytow Narodowych nie będzie mogł być nazwany prawdziwie Naszym, póki nie będą wszystkie zabespieczone Narodową siłą dostarczaiącą do usunienia niebespieczeństw, które w tylu postaciach grozić mogą Oyczyznie Naszey; Więc na ten Obiekt, przed wszystkiemi innemi, Chcemy nie uskąpiać Ofiary Maiątkow Naszych na powiększenie Komputu Woysk Rzeczypospolitey, ile możność y sposobność Nasza dobrze zważona Nam pozwoli. Zachowniemy sobie w dalszym ciągu Seymowym te ulepszenia wewnętrzne, ktòrych uznamy według sposobności potrzebę, równo iako y obmyślenie wszelkich użyteczności Rzeczypospolitey, w Prywatne Jnteresa nie wdaiąc się. Za Marszałka Konfederacyi Koronney iuż obranego Marszałka Seymowego Urodzonego Stanisława Małachowskiego Referendarza Koronnego Posła Woiewodztwa Sandomirskiego postanawiamy, a z Prowincyi Wielkiego Xięstwa Litewskiego, żądanego od Prowincyi Litewskiey Urodzonego Xięcia Kazimierza Sapiehę Generała Artylleryi Litewskiey Posła Woiewodztwa Brzeskiego Litewskiego, ktòrych w następuiącą Rotę obowiązaliśmy. „ Ja N. N. przysięgam Panu BOGU Wszechmogącemu w Troycy Swiętey Jedynemu, iż Nayiaśnieyszemu KROLOWI STANISŁAWOWI AUGUSTOWI łaskawie Nam Panuiącemu, y Generalney Konfederacyi Oboyga Narodów wiernym będę, w sprawowaniu Urzędu Funkcyi Marszałka teyże Konfederacyi to wszystko zachowam, co Przepisy Oneyże w sobie zamykaią; w żadne Konwencye Sekretne, bądź z Kraiowemi, bądź z Zagranicznemi Osobami, bez wiadomości KROLA y NARODU wchodzić nie będę, żadnym względem, datkiem, obietnicą, przyiaźnią, groźbą nie uwiodę się; żadnych Sancitów ani Aktow prywatnych pod iakimkolwiek bądź nazwiskiem, ani Asygnacyi Pieniężnych nie wydam; ale tylko te Materye w Akta Seymowe umieszczać będę, które od wszystkich Stanow Skonfederowanych per pluralitatem decydowane zostaną: w rachowaniu kresek y ogłoszeniu pluralitatis wiernie się zachowam; w któreyby Materyi Senator, Minister, lub Poseł żądał Sekretnych Wotow, tedy do tych sposobem w Prawie przepisanym na żądanie iednego, po pierwszych iednych Wotach głośnych, zawsze przystąpię, y te równie wiernie y sprawiedliwie zliczać, y pluralitatem z nich ogłaszać przyrzekam. W iedney-tylko Materyi Podatkowania, Wotow Sekretnych nie przyimę, ale one głośne odbieraiąc, ex pluralitate Stanom Seymuiącym doniosę, y aby wszelkie udziałania wiadome Stanom y Kraiowi były, tak czynić pod nieważnością onych przyrzekam. Tak mi BOZE dopomoż. „ Do takowego więc świętobliwego y dla Rzeczypospolitey pożądanego Dzieła, wszystkich, Nayprzewielebnieyszego, Przewielebnych, Jaśnie Wielmożnych y Wielmożnych Senatorow, y Ministrow, tudzież Urodzonych Posłow Ziemskich Oboyga Narodów zachęcamy, y miłością ku Oyczyznie, oraz wiernym przywiązaniem do Nas KROLA obowiązuiemy. W Warszawie dnia Siodmego Października Tysiąc Siedmset Ośmdziesiąt Ośmego Roku.

3 maja 1791 r. uchwalił Ustawę Rządową, później nazwaną – od dnia uchwalenia – Konstytucją 3 maja. Była ona pierwszą ustawą zasadniczą w Europie, a drugą na świecie. Konstytucja obowiązywała około roku i w tym czasie uzyskała aprobatę większości narodu. W ostatnim roku obrad kontynuowano prace ustawodawcze rozwijające ramowe normy Konstytucji. Sejm, zawieszony 29 V 1792 r. na skutek rozpoczętej wojny polsko-rosyjskiej, nie został zwołany ponownie.

Po trzecim rozbiorze I Rzeczypospolitej (w 1795), w okresie zaborów, Sejm Czteroletni i Konstytucja 3 maja nabrały znaczenia symboli. Pamięć o nich miała duże znaczenie dla utrzymania i rozbudzania ducha narodowego i świadomości bycia Polakami.

Po odzyskaniu niepodległości w II Rzeczypospolitej (1918–1939) 3 maja był świętem narodowym. 6 IV 1990 r. sejm Rzeczypospolitej Polskiej przywrócił święto państwowe 3 maja. Wrócono też do idei wypełnienia wotum narodu z okresu Sejmu Czteroletniego – budowy świątyni. W 2002 r. w Warszawie na Polach Wilanowskich rozpoczęto wznoszenie sanktuarium – Świątyni Opatrzności Bożej.

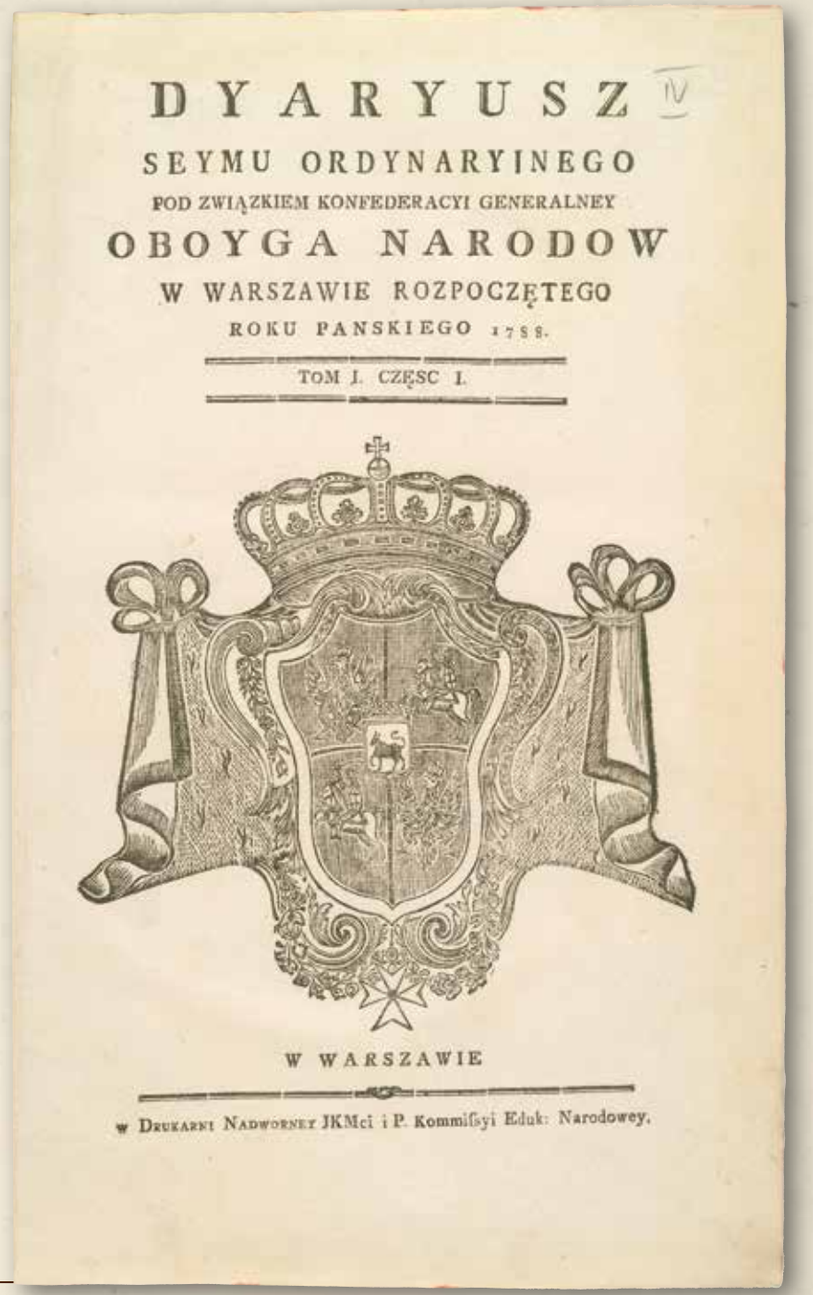
DYARYUSZ

SEYMU ORDYNARYINEGO

POD ZWIĄZKIEM KONFEDERACYI GENERALNEY

OBOYGA NARODOW

W WARSZAWIE ROZPOCZĘTEGO

ROKU PANSKIEGO 1788.

TOM I. CZĘSC I.

W WARSZAWIE

w Drukarni Nadworney JKMci i P. Kommiſsyi Eduk: Narodowey.

Drukowany diariusz Sejmu Czteroletniego (strona tytułowa), 6 X 1788, Warszawa; AGAD, Archiwum Królestwa Polskiego (dalej AKP), 138

Pudło, w którym być może przechowywano luźne teksty z Archiwum Publicznego Potockich. Przypuszczalnie w takich pudłach przechowywane były w początkach XIX w. materiały z Sejmu 4-letniego, w tym Ustawa Rządowa, zanim zostały oprawione w formę obecnie znaną.

Przygotowania

W 25. rocznicę elekcji Stanisława Augusta, 7 IX 1789 r., sejm powołał specjalną deputację, która miała przygotować projekt przyszłego ustroju Rzeczypospolitej. W deputacji kluczową rolę odgrywał marszałek nadworny litewski Ignacy Potocki, jeden z głównych przywódców opozycji sejmowej. W przeciwieństwie do Stanisława Augusta, zwolennika silnej władzy królewskiej, Potocki miał poglądy republikańskie. W tym też duchu opracował projekt *Zasady do poprawy formy rządu* zawierający zarys przyszłego ustroju Rzeczypospolitej. Przyjęte w grudniu 1789 r. przez sejm *Zasady* stały się podstawą do przygotowanego głównie przez Potockiego *Projektu do formy rządu*, nad którym rozpoczęto debatę w sierpniu 1790 r.

Długie obrady nad każdym artykułem projektu, często kończące się decyzjami sprzecznymi z zamierzeniami twórcy, oraz wzrost popularności Stanisława Augusta w sejmie przekonały Ignacego Potockiego o konieczności współpracy z monarchą. 4 grudnia 1790 r. z inicjatywy Potockiego doszło do jego spotkania ze Stanisławem Augustem. W trakcie rozmowy ustalono, że w celu szybkiego zakończenia prac nad przyszłym ustrojem państwa projekt konstytucji zostanie przygotowany w wąskim gronie osób, a następnie przedstawiony w całości do akceptacji w sejmie. Od stycznia do kwietnia 1791 r. między Stanisławem Augustem, Ignacym Potockim i gronem wtajemniczonych osób krążyły różne wersje projektów, wzajemnie korygowane, uzupełniane, poprawiane, w których ścierały się poglądy republikańskie z monarchicznymi.

Ustawa Rządowa jako uzgodniony, kompromisowy projekt konstytucji odczytana została publicznie po raz pierwszy 2 maja 1791 r. w Pałacu Radziwiłłowskim (dzisiejszym Pałacu Prezydenckim przy Krakowskim Przedmieściu). Później w pałacu marszałka Stanisława Małachowskiego (dzisiejsza Akademia Sztuk Pięknych) zaczęto zbierać podpisy pod *Asekuracją* – deklaracją senatorów i posłów potwierdzających, że na posiedzeniu sejmu będą popierać wniesiony pod obrady projekt Ustawy Rządowej.

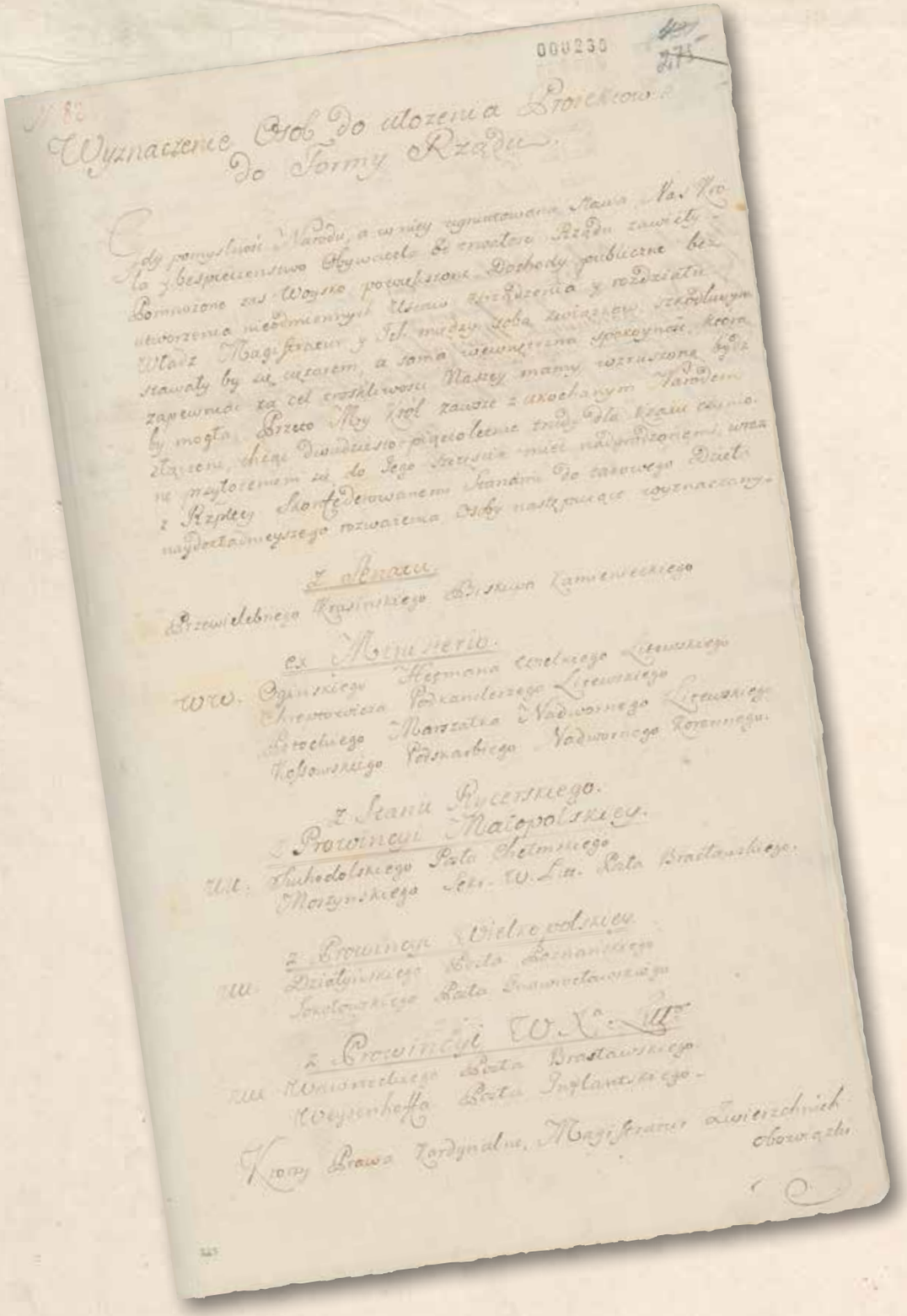

000238

№ 88

Wyznaczenie Osób do ułożenia Projektów do Formy Rządu.

Gdy pomyślności Narodu, a wraz z nią zgruntowana Nasza Na. Ro. to z bezpieczeństwo Obywatela Ex tenetore Rządu zawisły – Pomnożone zaś Woysko powiększone Dochody publiczne bez utworzenia niezbędnych Ciężarów Społeczeństwa z rozdziału Władz Magistratu y Tł. między Osoby związkiem szczególnym stawały by się ciężarem, a sama wewnętrzna spokoyność, która zapewnić ta cel szczęśliwości Naszey mamy, rozrzucone być by mogła. Przeto My Król zawsze z ukochanym Narodem złączeni, chcąc Dwudziesto-pięcioletnie trudy Dla Kraiu czynio. ne, przytoczeniem się do Jego Szczęścia mieć nadpodzieniem, wraz z Rzpltey Konfederowanem Stanami do zawsze Dieta nadzwyczaynieyszego rozważenia Osoby następujące wyznaczamy.

Z Stanu

Przewielebnego Krasińskiego Biskupa Kamienieckiego

ex Ministerio.

WW. Ignacego Hetmana Koronnego Litewskiego
Chrzanowicza Podkanclerzego Litewskiego
Ciechanowskiego Marszałka Nadwornego Litewskiego
Kołłowskiego Podskarbiego Nadwornego Koronnego.

Z Stanu Rycerskiego.

Z Prowincyi Małopolskiey.

WW. Chodeckiego Pana Hetmańskiego
Morzynskiego Sekr. W. Lit. Pana Bractawskiego.

Z Prowincyi Wielkopolskiey

WW. Działyńskiego Pana Poznańskiego
Sowiańskiego Pana Inowrocławskiego

Z Prowincyi W. X. Lit.

WW. Komorowskiego Pana Brastawskiego
Weyssenhoffa Pana Inflantskiego.

Krom Prawa Kardynalne, Magistratu Zwierzchnich obowiązki

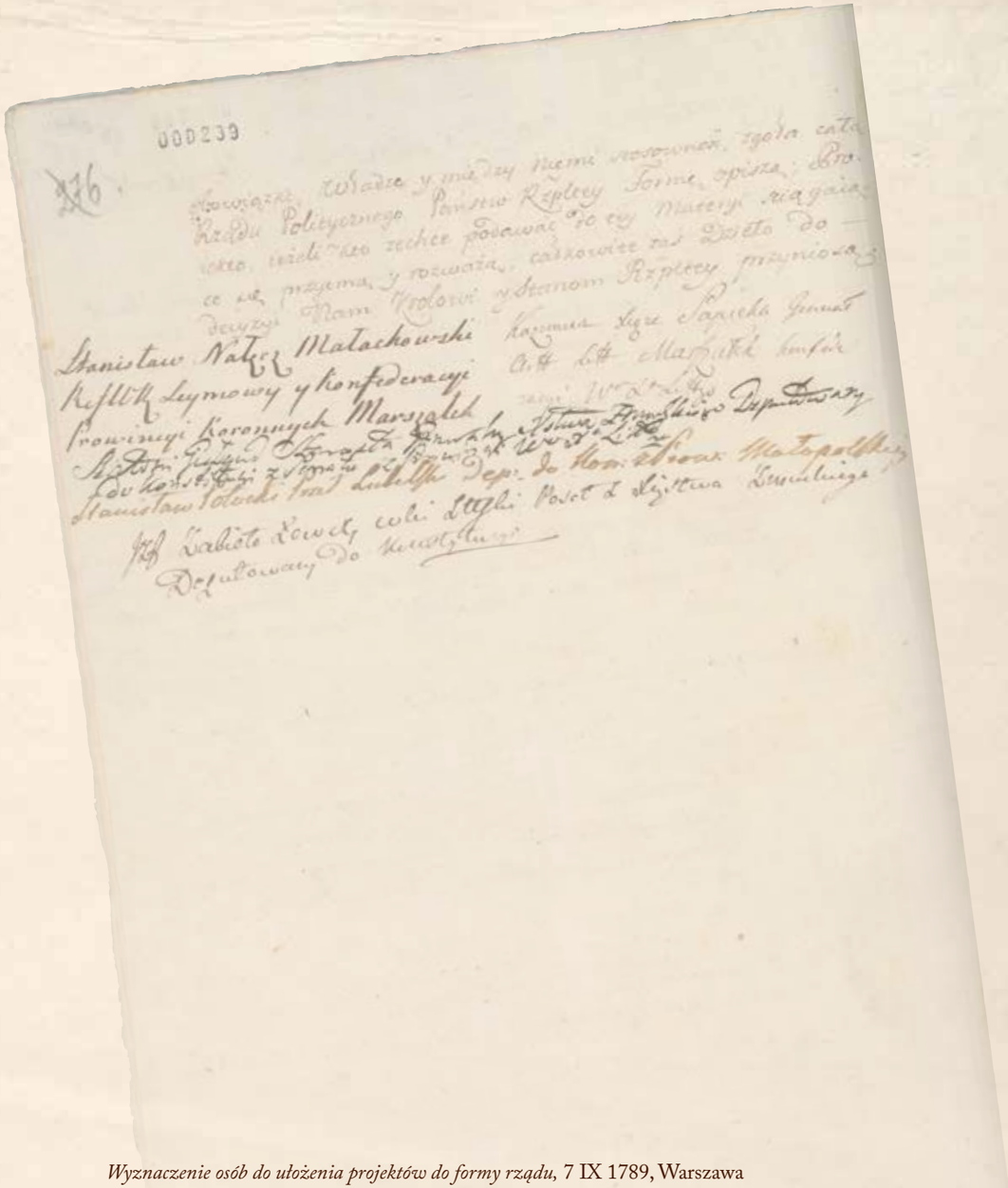

000239

№ 86.

obowiązki, Władzę y między niemi rozsowanie, zgoła całą Rządu Politycznego Państwa Rzpltey Formę opisze; Bra. cię, wielkiego zechce podawać to cię Mieczy ciągania, ce się przyjmą y rozważą, całkowicie zaś Dzieło do — decyzyi Nam Królowi y Stanom Rzpltey przyniosą.

Stanisław Nałęcz Małachowski
Referendarz Litewski y Konfederacyi
Prowincyi Koronnych Marszałek
Ignacy Potocki Marszałek Nadworny Litewski
Stanisław Potocki Pod Podkarbi Litewski Dep. do Kom. Edukacyi Małopolskiego
Wacław Sobiesko Sowiński Poseł z Dzielnicy Ziemi Lwowskiego
Deputowany do Konstytucyi

Wyznaczenie osób do ułożenia projektów do formy rządu, 7 IX 1789, Warszawa [7 IX 1789; 10 IX 1789 – data oblaty]; AGAD, APP, 100, t. 1, s. 238–239

Na sesji 7 września 1789 r. powołano deputację do formy rządu, która miała opracować projekt przyszłego ustroju Rzeczypospolitej. W skład deputacji weszło 5 senatorów i 6 posłów. Przewodniczącym został biskup kamieniecki Adam Krasiński, główną rolę w deputacji odgrywał jednak marszałek nadworny litewski Ignacy Potocki.

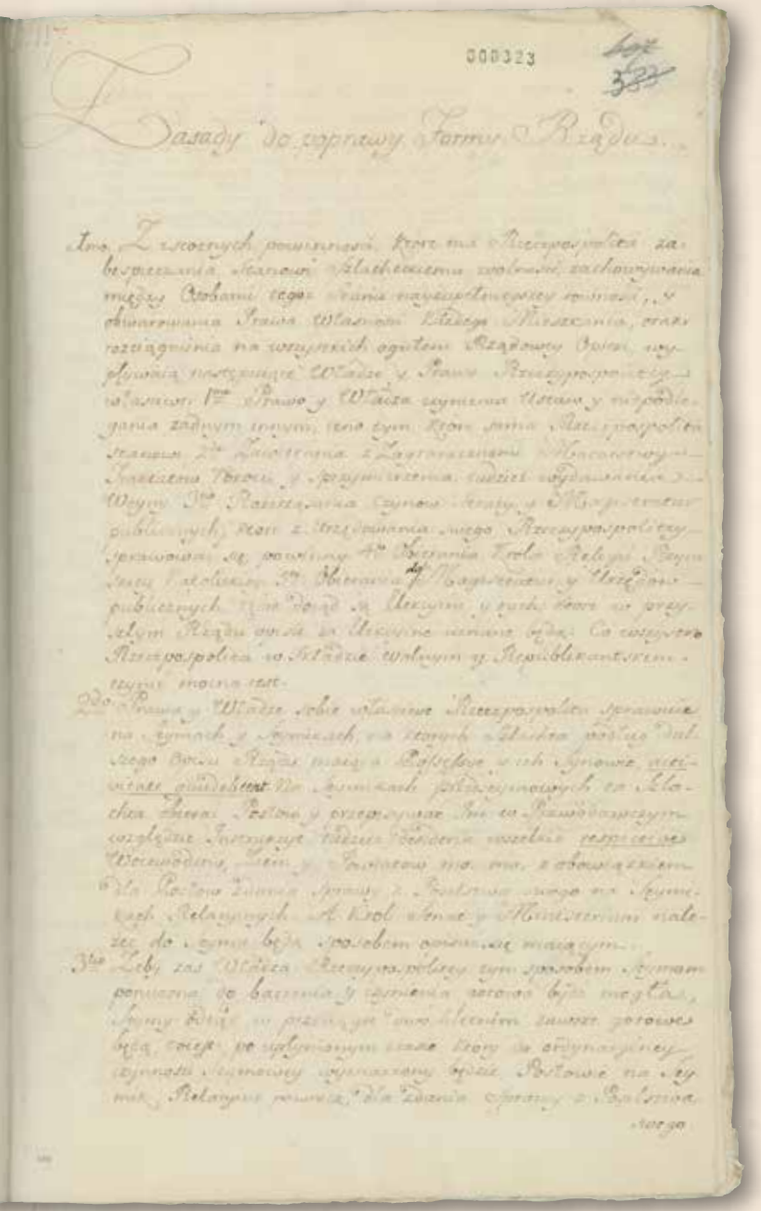

000323

Zasady do poprawy Formy Rządu.

Zasady do poprawy formy rządu, oryginał ustawy sejmowej [21–23 XII 1789; 24 XII 1789 – data oblaty]; AGAD, APP, 100, t. 1, s. 323–325

Projekt *Zasad*, przygotowany przez deputację do formy rządu, zawierał zarys przyszłego ustroju Rzeczypospolitej. Głównym autorem projektu był marszałek nadworny litewski Ignacy Potocki. Projekt omawiany na kolejnych trzech sesjach sejmowych przyjmowany był częściami z licznymi zmianami uzgadnianymi w trakcie dyskusji sejmowej.

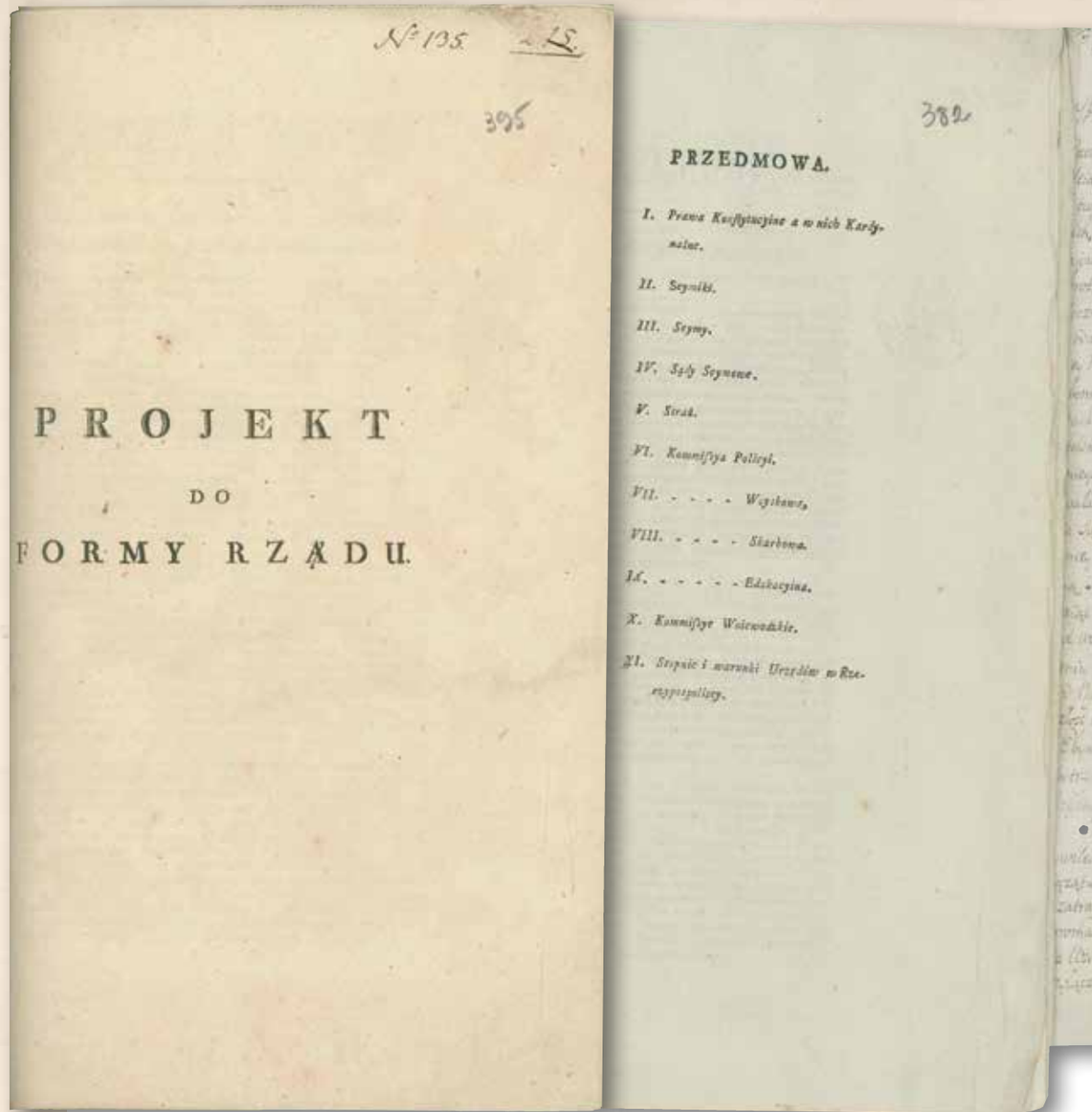

№ 135

395

PROJEKT

DO

FORMY RZĄDU.

382

PRZEDMOWA.

I. Prawa Konstytucyjne a w nich Kardynalne.

II. Seymiki.

III. Seymy.

IV. Sądy Seymowe.

V. Straż.

VI. Kommissya Policyi.

VII. - - - - Wojskowe.

VIII. - - - - Skarbowe.

IX. - - - - - Edukacyina.

X. Kommissye Woiewodzkie.

XI. Stopnie i warunki Urzędów w Rzeczypospolitey.

Projekt do formy rządu, druk [2 VIII 1790]; AGAD, ASCzt., t. XVI, k. 381–393v, 395–407v, 435–489v, 492–539

Projekt opracowany przez deputację do formy rządu (główny autor – Ignacy Potocki). Projekt liczył 681 artykułów podzielonych na 11 rozdziałów zawierających opis przyszłego rządu i ustroju Rzeczypospolitej. Na żądanie niecierpliwiących się posłów cześć projektu (o sejmikach) prezentowana była 7 maja 1790 r. Dyskusje nad projektem rozpoczęto od praw kardynalnych. Do stycznia 1791 r. uchwalono 11 artykułów.

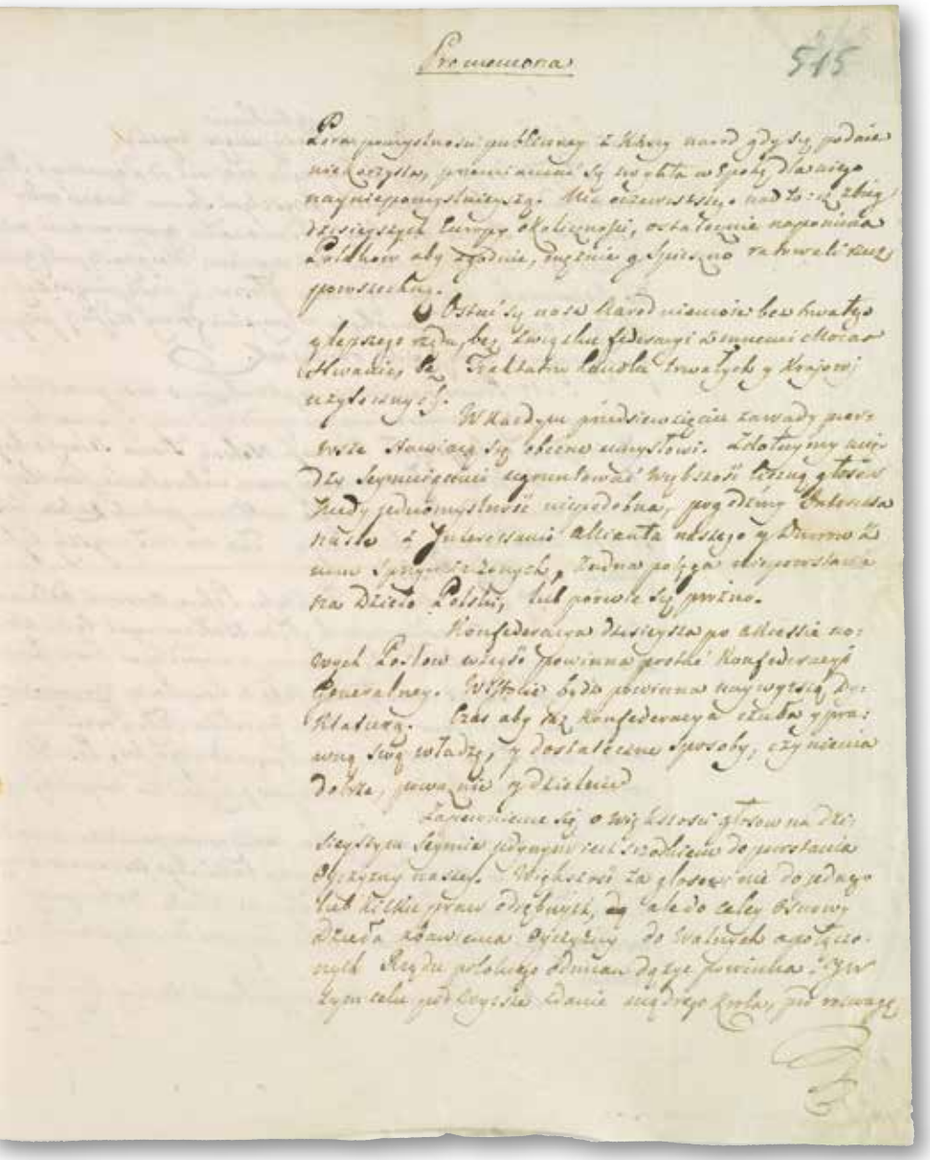

Pro memoria, autograf Ignacego Potockiego [4 XII 1790]; AGAD, APP, 197, s. 515–518

Przeciągające się obrady nad projektem do formy rządu oraz dołączenie do obradującego sejmu nowych posłów, w większości zwolenników Stanisława Augusta, skłoniło Ignacego Potockiego do szukania porozumienia z królem. 4 grudnia 1790 r. poprosił on Stanisława Augusta o przygotowanie projektu konstytucji. Potocki sam przedstawił królowi swoje propozycje dotyczące przyszłego ustroju Rzeczypospolitej.

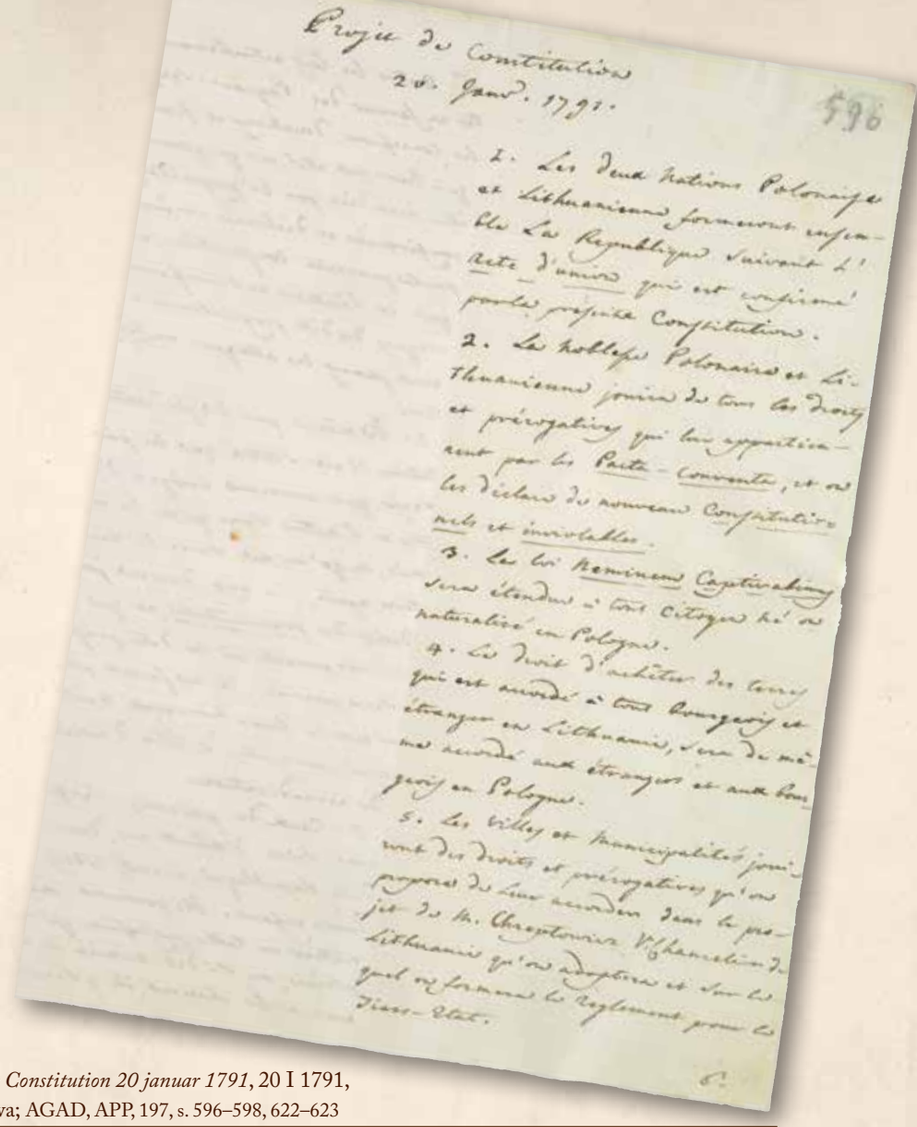

Projet de Constitution 20 januar 1791, 20 I 1791, Warszawa; AGAD, APP, 197, s. 596–598, 622–623

Czystopis projektu konstytucji przygotowany przez Stanisława Augusta. Czystopis pisany ręką Scipiona Piattolego, zawierający 86 artykułów, przekazany został do rozpatrzenia Ignacemu Potockiemu. Noszący datę 20 stycznia 1791 r. *Projet de Constitution* zawiera w pierwszej kolejności zasady o charakterze ogólnym, w tym prawo *neminem captivabimus*, dalej przechodzi do omówienia ustroju władzy ustawodawczej, czyli sejmu, składającego się z senatu i izby poselskiej. W części poświęconej władzy wykonawczej obszernie omówiono pozycję króla, rady i najwyższych ministrów, przewidywano założenie banku. Kilka artykułów poświęcono organizacji armii. Projekt kończyły artykuły dotyczące funkcjonowania władzy sądowniczej.

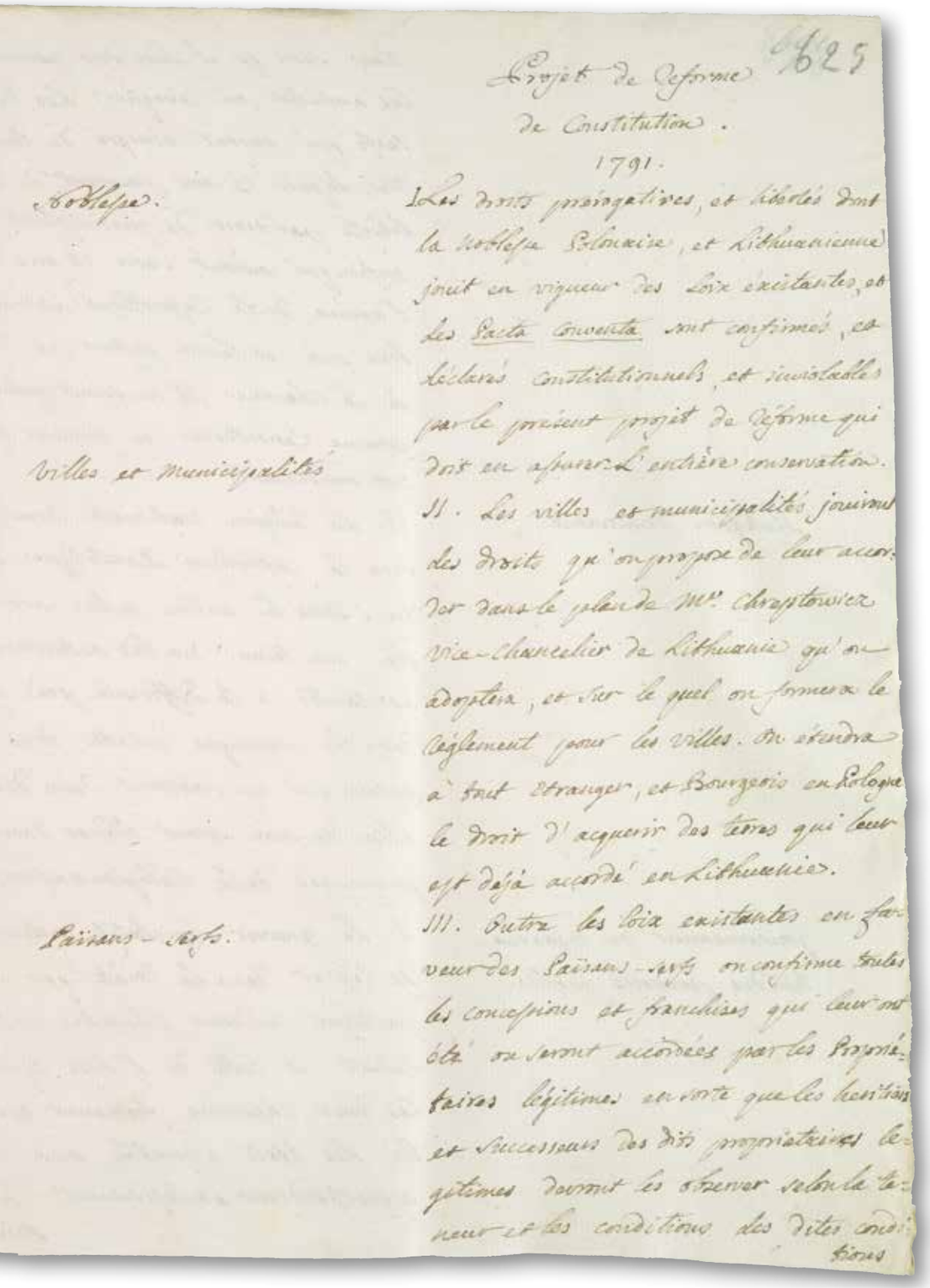

625

Projet de Reforme
de Constitution.
1791.

Noblesse.

I. Les droits prérogatives, et libertés dont la Noblesse Polonaise, et Lithuanienne jouit en vigueur des Loix existantes, et les Pacta Conventa sont confirmés, et declarés constitutionnels, et inviolables par le présent projet de Reforme qui doit en assurer l'entière conservation.

Villes et municipalités

II. Les villes et municipalités jouiront des droits qu'on propose de leur accorder dans le plan de Mr. Chraptowicz Vice-chancelier de Lithuanie qu'on adoptera, et sur le quel on formera le Reglement pour les villes. On étendra à tout étrangers, et Bourgeois en Pologne le droit d'acquerir des terres qui leur est déjà accordé en Lithuanie.

Paisans-serfs.

III. Outre les Loix existantes en faveur des Paisans-serfs on confirme toutes les concessions et franchises qui leur ont été ou seront accordées par les Propriétaires légitimes en sorte que les heritiers et successeurs des dits propriétaires légitimes doivent les observer selon la teneur et les conditions des dites conces-

tions

Projet de Reforme de Constitution [I/II 1791];
AGAD, APP, 197, s. 625–627, 639, 640

Czystopis projektu konstytucji zredagowanego zapewnie przez Scipiona Piattolego przy współudziale Ignacego Potockiego i marszałka sejmu Stanisława Małachowskiego na podstawie *Projet de Constitution 20 januar 1791*. Projekt zawiera 25 artykułów. Powstała na bazie projektu konstytucji nowa propozycja jej brzmienia (*Projet de Reforme de Constitution*), chociaż na nim oparta, w wielu miejscach jest jego uzupełnieniem i doprecyzowaniem. Zawiera artykuły opisujące podstawowe prawa stanów: szlachty, mieszczan i chłopów, jednoznacznie określa wyznanie rzymsko-katolickie jako religię panującą. Omawia sejmiki i sejm, władzę wykonawczą, w tym m.in. porządek sukcesji. Interesujące jest wyraźne zerwanie z obowiązującą przez kilkaset lat zasadą zajmowania polskiego tronu przez mężczyzn, zdawano sobie bowiem sprawę, że elektor saski, domniemany następca tronu, miał tylko córkę. Projekt szczegółowo przedstawia skład i kompetencje przyszłego rządu centralnego (straży – tekst jest w całości francuski, jednak to określenie kilkakrotnie nie zostało przetłumaczone). Zapowiada, co należy uznać za szczególnie ważne, opracowanie nowego kodeksu prawa cywilnego i karnego, kończy się zaś deklaracją znoszącą wszelkie obowiązujące dotychczas prawa, sprzeczne z niniejszym projektem.

Prawa Konstytucyjne.
Reforma Konstytucji,
III 1791, Warszawa;
AGAD, APP, 98, s. 672–697

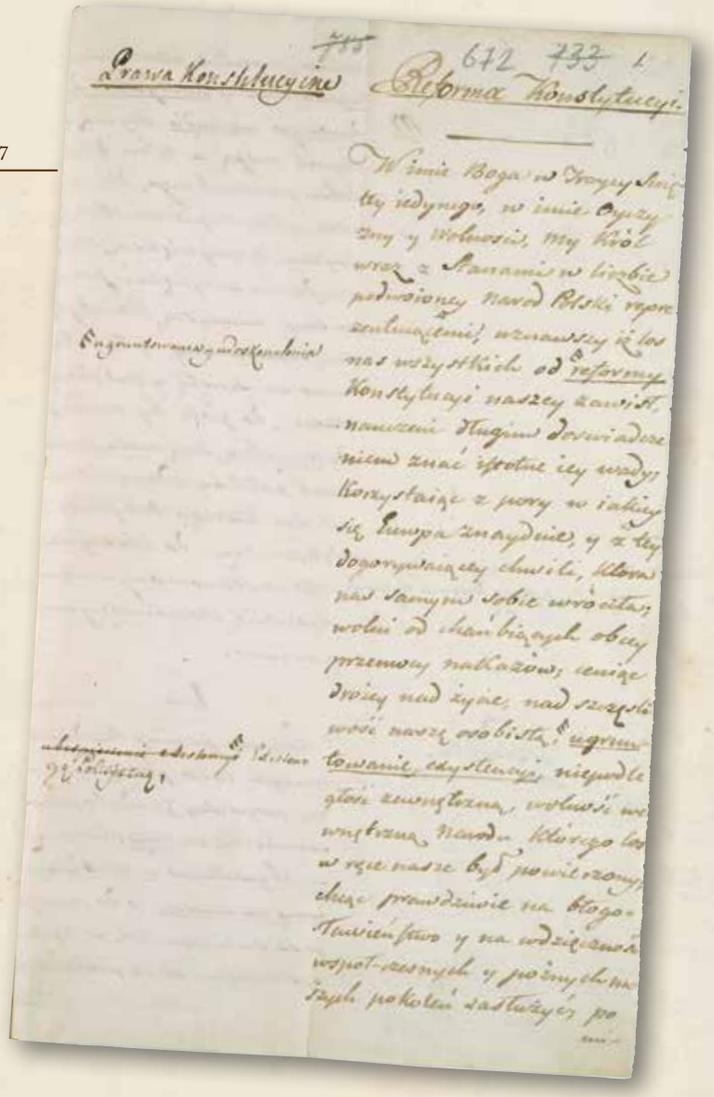

Przetłumaczony i przeredagowany przez Stanisława Augusta *Projet de Reforme de Constitution* zawierający 12 artykułów. Pisany ręką Aleksandra Linowskiego; znajdują się na nim skreślenia i poprawki dokonane m.in. ręką Ignacego Potockiego. Opracowany przez króla tekst projektu konstytucji stanowi wyraźny krok w kierunku tekstu uchwalonego w dniu 3 maja 1791 r. Część artykułów nosi już identyczne tytuły (np. siła zbrojna narodowa, edukacja dzieci królewskich), bardzo podobny jest też układ tekstu. Należy sądzić, że niniejszy tekst posłużył jako podstawa do dalszych prac redakcyjnych nad Ustawą Rządową.

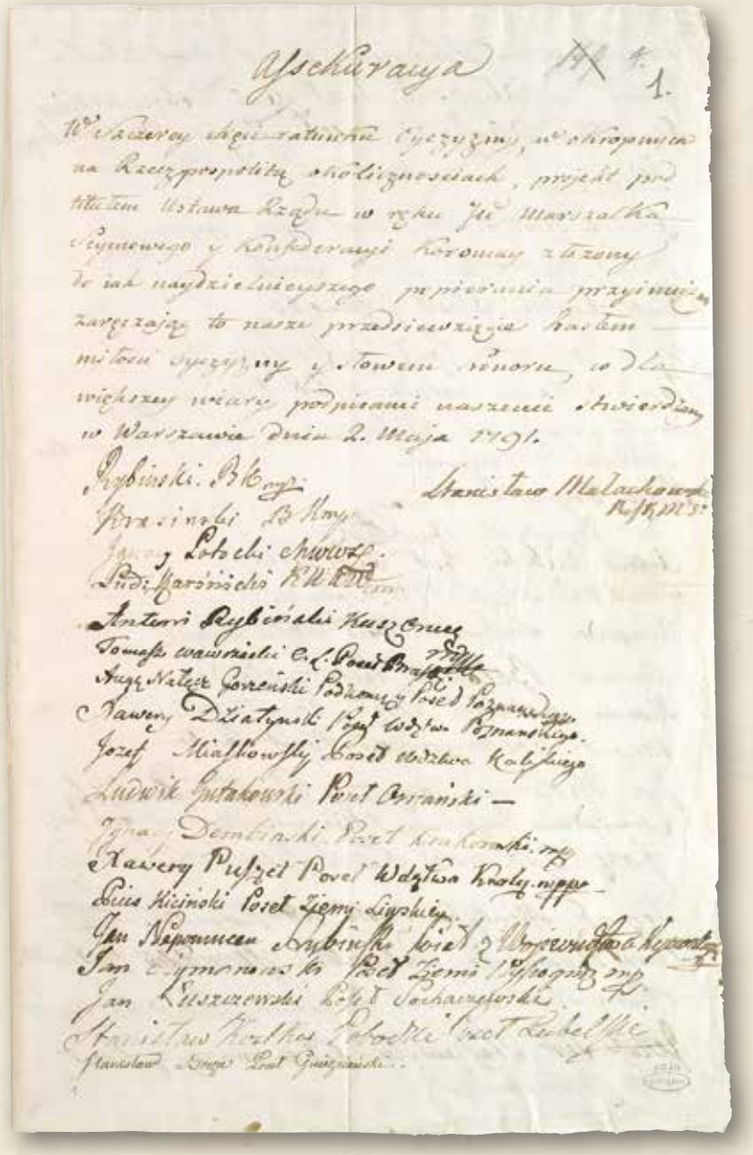

Asekuracja – deklaracja uchwalona na zebraniu posłów i senatorów o popieraniu projektu Ustawy Rządowej, 2 V 1791, Warszawa; AGAD, APP, 100, t. 2, s. 1–4

Asekuracja – zobowiązanie do popierania w sejmie projektu Ustawy Rządowej ułożone i podpisane wieczorem 2 maja przez 83 senatorów i posłów na spotkaniu w pałacu marszałka Stanisława Małachowskiego w Warszawie.

„Od rana w dzień trzeciego maja napełniła izbę sejmowych obrad ciekawa publiczność. Na odgłos, iż konstytucja dnia tego podaną ma być sejmowi, biegł każdy dowiedzieć się, jaki jego i Ojczyzny los będzie. Niespokojny o dobrych, przerażony ciągłemi złych przegrażaniami, zatrwożony wiszącem nad krajem niebezpieczeństwem, wacha [!] się obywatel między bojaźnią i nadzieją, niecierpliwie oczekując chwili, która tę srogą rozwiązać miała niepewność. Większa część jednak publiczności, zabrane już miejsca w izbie znalazłszy, napełniła zamkowe sienie, schody i przysionki. Tu przepomnieć nie należy, iż zawczasu szermierze (akcji moskiewskiej) wyznaczone sobie od naczelników miejsca w izbie sejmowej zabrali. Dozwolono im tego, niby na ten krok nie bacząc; lecz wkrótce te różne kupki tak się otoczone znalazły ludźmi, których gorliwość i odwaga doświadczoną były, iż poznały, że im nie tylko gwałt, ale nawet pozór jego dozwolonym nie będzie. I ta w rzeczy jedyna dnia tego była ostrożność, nie dopuścić w izbie obrad publicznych żadnej nieprzyzwoitej sceny, któraby świętość dnia tego skazić mogła."

O ustanowieniu i upadku konstytucji polskiej 3 maja 1791,

F. Ks. Dmochowski, H. Kołłątaj, I. Potocki, S. Potocki, pierwsze wydanie 1793

Uchwalenie Konstytucji 3 Maja, K. Wojniakowski, 1806; Wikipedia

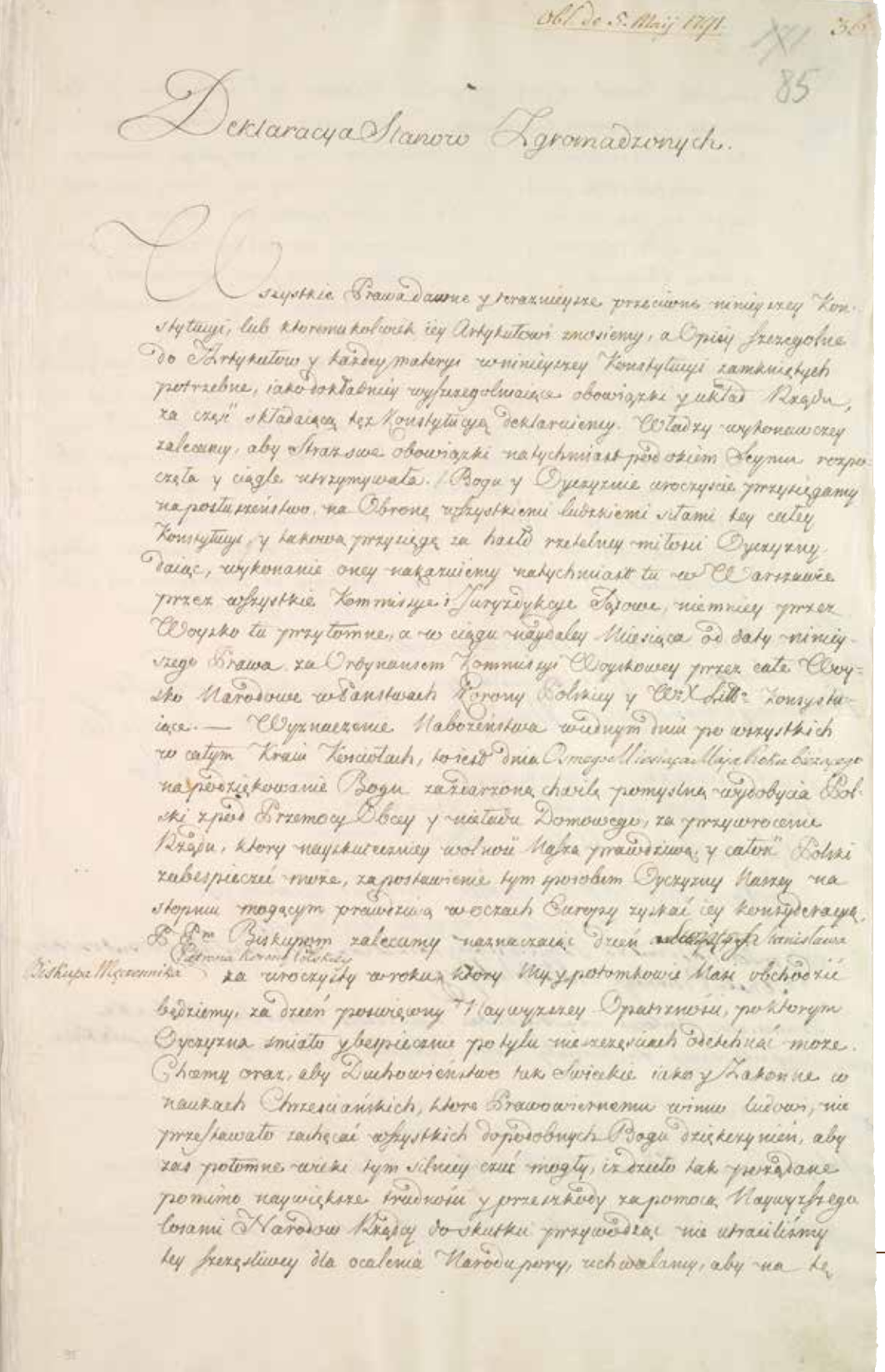

Akt do 3 Maj 1791 XXI 36 85

Deklaracya Stanow Zgromadzonych.

Wszystkie Prawa dawne y teraznieysze przeciwne niniejszey Konstytucyi, lub ktoremukolwiek iey Artykułowi znoszemy, a Opisy szczegolne do Artykułow y każdy materyi w niniejszey Konstytucyi zamkniętych potrzebne, iako dostatecznie wyszczegolniające obowiązki y układy Rządu, za częsc składającą tęż Konstytucyą deklaruiemy. Władzy wykonawczey zalecamy, aby Straże swe obowiązki natychmiast po ozem Sejmu rozpoczęła y ciągle utrzymywała. Bogu y Oyczyznie uroczyście przysięgamy na posłuszeństwo, na Obronę wszystkiemi ludzkiemi siłami tey całey Konstytucyi, y takowa przysięgę za hasło rzetelney miłosci Oyczyzny dając, wykonanie oney nakazujemy natychmiast tu w Warszawie przez wszystkie Komissye i Jurydykcye Sądowe, niemniey przez Woysko tu przytomne, a w ciągu naydalej Miesiąca od daty niniejszego Prawa za Obyczajem Komissyi Woyskowey przez całe Woysko Narodowe w Ministrach Korony Polskiey y W. X. Litt. Konstytuiące. — Wyznaczamy Nabożeństwa wielkie po wszystkich w całym Kraiu Kościołach, to iest dnia Trzeciego Miesiąca Maiego Nabożeństwo na poszczęsnowanie Bogu zaciarzone chwale pomyślnej wyzbycia Polski z pod Przemocy Obcey y ustawy Domowego, za przywrocenie Rządu, ktory nayskuteczniey wolność Nasza prawdziwą y całość Polski zabespieczyć może, za postawienie tym sposobem Oyczyzny Naszey na stopniu mogącym prawdziwą w oczach Europy zyskać iey konsyderacyą. E. Ex. Biskupom zalecamy naznaczenie dzień Stanisława Biskupa Męczennika Patrona Korony Polskiey za uroczysty w roku każdym My y potomkowie Nasi obchodzić będziemy, za dzień poświęcony Naywyższey Opatrzności, po ktorym Oyczyzna światło y bezpieczeństwo po tylu niezgodach odzyskać może. Chcemy oraz, aby Duchowieństwo tak świeckie iako y Zakonne w naukach Chrześciańskich, ktore Prawowiernemu umysłu ludzi, nie przestawało zachęcać wszystkich do podobnych Bogu dziękczynień, aby zaś potomne wieki tym silniey czuć mogły, iż dzieło tak pożądane pomimo naywiększe trudności y przeszkody za pomocą Naywyższego losami Narodow Księgi do skutku przywodzące nie utraciliśmy tey szczęśliwey dla ocalenia Narodu pory, uchwalamy, aby na te

Ustawa Rządowa 3 maja 1791 r.

Obrady Sejmu Czteroletniego rozpoczęły się w sprzyjającej sytuacji międzynarodowej. Wybuchła wojna rosyjsko-turecka (1787), wycofano wojska rosyjskie z Rzeczypospolitej. Nastąpił też spadek poparcia dla orientacji prorosyjskiej oraz dostrzeżono przeciwwagę dla wpływów rosyjskich w polityce zbliżenia z Prusami.

Na Sejmie przeprowadzone zostały ważne reformy ustroju, zasadnicze dla umocnienia państwa i zmierzające do zrzucenia kurateli rosyjskiej oraz ochrony niepodległości. Należały do nich między innymi: reforma wojskowa (zwiększenie liczebności armii), podatkowa, ustrojowa (ustawa o miastach, Konstytucja 3 maja), sądowa. Ostatnim wielkim dziełem legislacyjnym Sejmu Czteroletniego było Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów – ustawa modyfikująca zasady unii polsko-litewskiej, zachowująca jednak federacyjny charakter Rzeczypospolitej.

Konstytucja 3 maja uchwalona została z zastosowaniem uproszczonej procedury (w pierwszym czytaniu) na burzliwej, ponad siedmiogodzinnej sesji, w której uczestniczyło jedynie 182 sejmujących. Ustawę Rządową przyjęto przez aklamację. Jednak, jak ustalili później historycy, zwolennikami Konstytucji było wśród nich 110, a przeciwnikami 72 uczestników sesji. Natychmiast po jej uchwaleniu król Stanisław August Poniatowski zaprzysiągł Konstytucję. Następnie sejmujący wraz z królem i marszałkami sejmu udali się do kolegiaty św. Jana Chrzciciela (obecna katedra na Starym Mieście) w celu złożenia przysięgi.

Deklaracja Stanów Zgromadzonych, 5 V 1791, Warszawa; AGAD, APP, 100, t. 2, s. 85–87

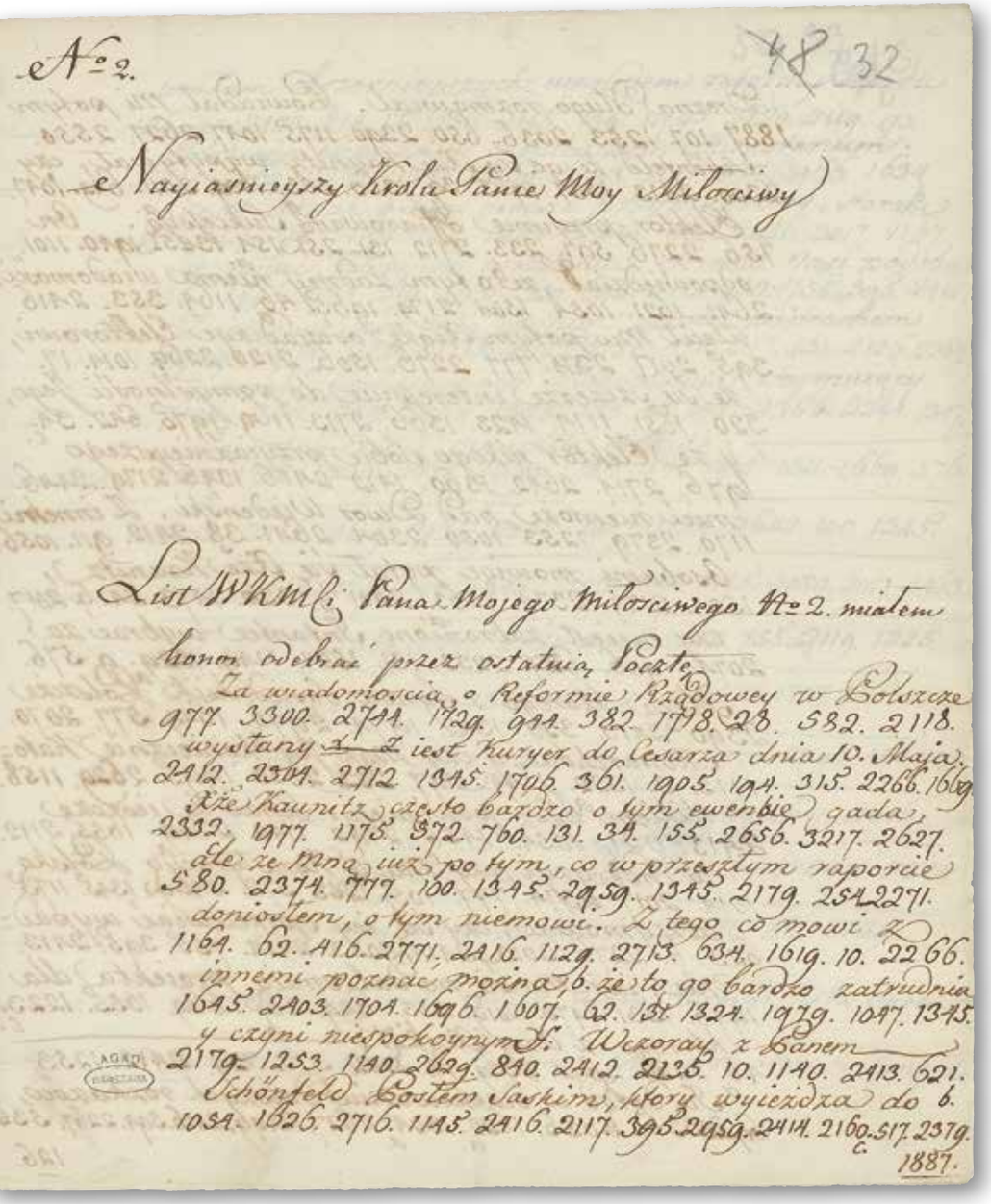

№ 2.

Nayiaśnieyszy Krolu Panie Moy Miłościwy

List WKMci Pana Mojego Miłościwego № 2. miałem honor odebrać przez ostatnią Pocztę.
Za wiadomością o Reformie Rządowey w Polszcze 977. 3300. 2744. 1729. 944. 382. 1718. 28. 582. 2118.
wystany ~~z~~ z iest kuryer do Cesarza dnia 10. Maja
2412. 2364. 2712. 1345. 1706. 361. 1905. 194. 315. 2266. 1619.
Xże Kaunitz często bardzo o tym ewenbie gada,
2332. 1977. 1175. 372. 760. 131. 34. 155. 2656. 3217. 2627.
ale ze mną iuż po tym, co w przeszłym raporcie
580. 2374. 777. 100. 1345. 2959. 1345. 2179. 254. 2271.
doniosłem, o tym niemowi. Z tego co mowi z
1164. 62. 416. 2771. 2416. 1129. 2713. 634. 1619. 10. 2266.
innemi poznać można, że to go bardzo zatrudnia
1645. 2403. 1704. 1696. 1607. 62. 131. 1324. 1979. 1047. 1345.
y czyni niespokoynym. Wczoray z Panem
2179. 1253. 1140. 2629. 840. 2412. 2135. 10. 1140. 2413. 621.
Schönfeld Posłem Saskim, który wyieżdza do b.
1054. 1626. 2716. 1145. 2416. 2117. 395. 2959. 2414. 2160. 517. 2379.
c.
1887.

Raport Franciszka Ksawerego Woyny, posła polskiego przy dworze austriackim do króla Stanisława Augusta donoszący o nastrojach panujących w Wiedniu po otrzymaniu wiadomości o uchwaleniu Ustawy Rządowej (odszyfrowany w gabinecie królewskim), 14 V 1791, Wiedeń; AGAD, Zbiór Popielów (dalej Zb. Pop.), 90, s. 32–34

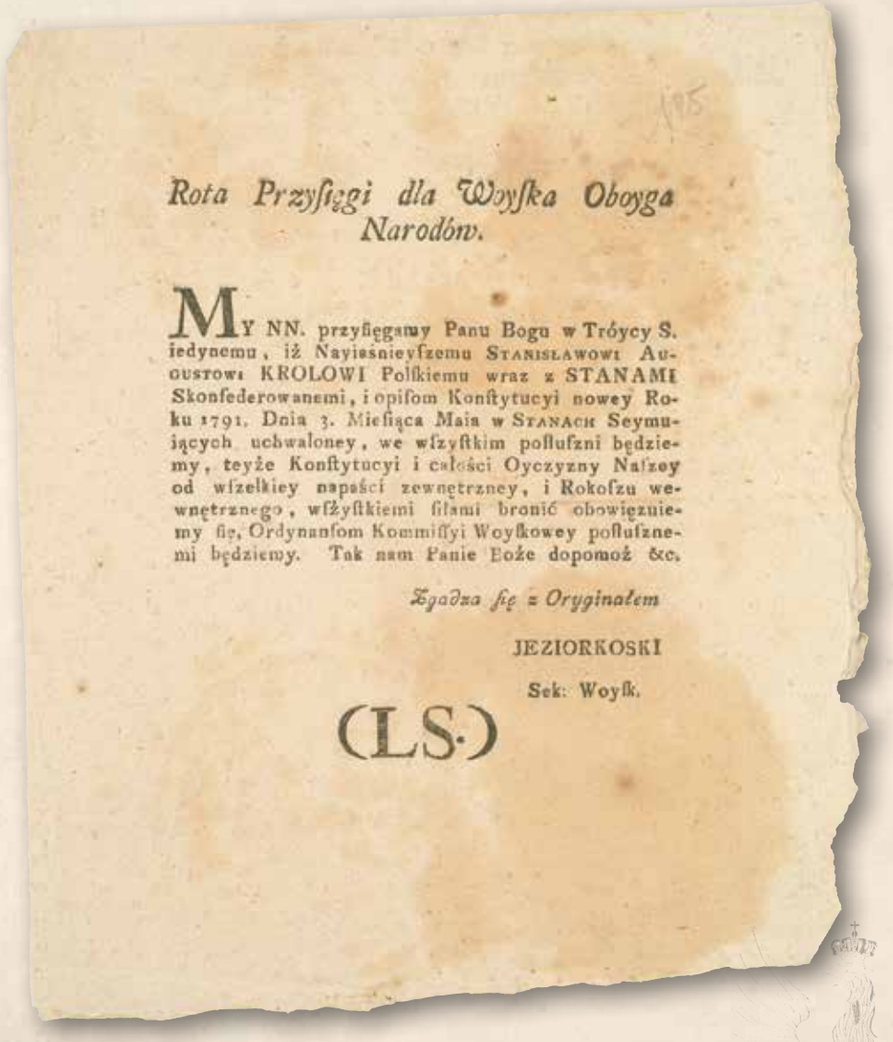

Rota Przysięgi dla Woyska Oboyga Narodów.

My NN. przysięgamy Panu Bogu w Tróycy S. iedynemu, iż Nayiaśnieyszemu Stanisławowi Augustowi KROLOWI Polskiemu wraz z STANAMI Skonfederowanemi, i opisom Konstytucyi nowey Roku 1791. Dnia 3. Miesiąca Maia w Stanach Seymuiących uchwaloney, we wszystkim posłuszni będziemy, teyże Konstytucyi i całości Oyczyzny Naszey od wszelkiey napaści zewnętrzney, i Rokoszu wewnętrznego, wszystkiemi siłami bronić obowięzuiemy się, Ordynansom Kommissyi Woyskowey posłusznemi będziemy. Tak nam Panie Boże dopomoż &c.

Zgadza się z Oryginałem

JEZIORKOSKI

Sek: Woysk.

(LS.)

Rota przysięgi dla wojska Obojga Narodów (na wierność Konstytucji 3 maja [1791]); AGAD, Zb. Pop., 87, s. 125

Druki

Pierwodruk z informacją o oblacie w księgach grodzkich warszawskich

Aby Konstytucja 3 maja stała się obowiązującym prawem, nie wystarczyło jej uchwalenie na sesji sejmowej, która przeszła do historii polskiego parlamentaryzmu. Nie wystarczyło uroczyste nabożeństwo w warszawskiej kolegiacie św. Jana. Nie wystarczały czystopisowe egzemplarze opatrzone podpisami marszałków sejmowych i deputatów do konstytucji. Nie wystarczała nawet przyjęta na sesji w dniu 5 V 1791 r. *Deklaracja Stanów Zgromadzonych*, znosząca wszystkie prawa sprzeczne z Ustawą Rządową i nakazująca lokalnym władzom cywilnym i wojskowym złożenie przysięgi na wierność Konstytucji. Podobnie jak w przypadku innych konstytucji uchwalonych przez Sejm Czteroletni, niezbędny był urzędowy wpis tekstu (tzw. oblata) do akt grodzkich warszawskich i następnie wypis z nich, opatrzony pieczęcią kancelarii grodzkiej i podpisem pisarza grodzkiego warszawskiego. Dopiero wtedy Konstytucja rozesłana w postaci owych wypisów do urzędujących na obszarze całej Rzeczypospolitej kancelarii grodzkich nabierała pełnej mocy prawnej. Kiedy Rada Nieustająca 14 II 1794 r. nakazywała zniszczenie wszystkich związanych z Konstytucją 3 maja dokumentów, miała na myśli w pierwszej kolejności właśnie te wypisy. Dlatego próżno szukać ich w zachowanych aktach ziemskich i grodzkich. Można je czasami znaleźć jedynie w aktach urzędów, które zostały objęte II zaborem, tam bowiem zarządzenie Rady Nieustającej nie obowiązywało. Prezentowany tu wypis znajdował się w Archiwum Sejmu Czteroletniego.

Ustawa Rządowa [druk urzędowy w postaci wypisu z akt grodzkich warszawskich], 5 V 1791 [3 V 1791], Warszawa; AGAD, ASCzt., t. XXV, k. 357–360v

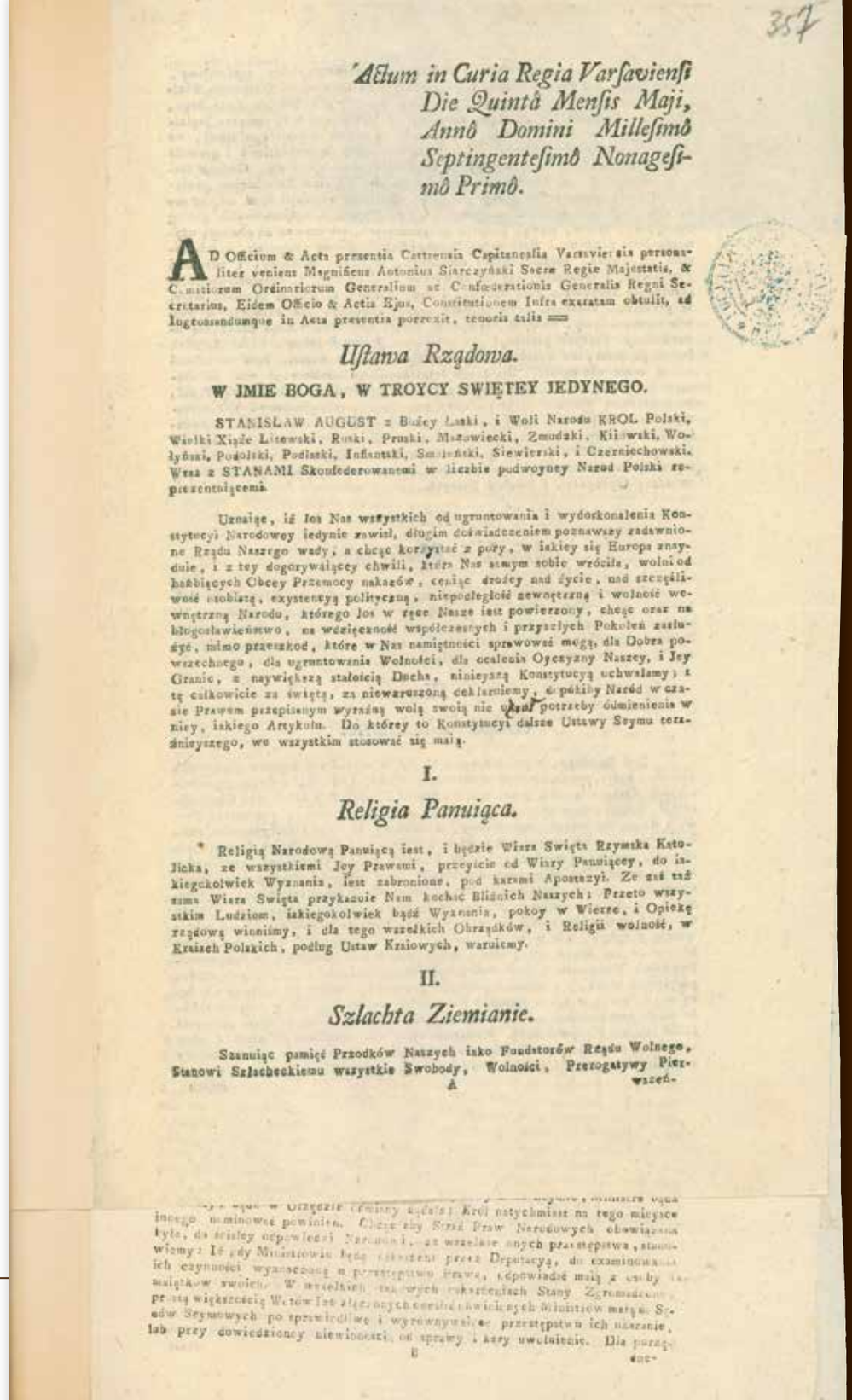

357

Actum in Curia Regia Varsaviensi Die Quintâ Mensis Maji, Annô Domini Millesimô Septingentesimô Nonagesimô Primô.

AD Officium & Acta praesentia Castrensia Capitanealia Varsaviensia personaliter veniens Magnificus Antonius Siarczyński Sacrae Regiae Majestatis, & Comitiorum Ordinariorum Generalium ac Confoederationis Generalis Regni Secretarius, Eidem Officio & Actis Ejus, Constitutionem Infra exaratam obtulit, ad Inscribendumque in Acta praesentia porrexit, tenoris talis ==

Ustawa Rządowa.

W IMIE BOGA, W TROYCY SWIĘTEY JEDYNEGO.

STANISŁAW AUGUST z Bożey Łaski, i Woli Narodu KROL Polski, Wielki Xiążę Litewski, Ruski, Pruski, Mazowiecki, Żmudzki, Kijowski, Wołyński, Podolski, Podlaski, Inflantski, Smoleński, Siewierski, i Czerniechowski. Wraz z STANAMI Skonfederowanemi w liczbie podwoyney Narod Polski reprezentującemi.

Uznaiąc, iż los Nas wszystkich od ugruntowania i wydorkonalenia Konstytucyi Narodowey iedynie zawisł, długim doświadczeniem poznawszy zadawnione Rządu Naszego wady, a chcąc korzystać z pory, w iakiey się Europa znayduie, i z tey dogorywaiącey chwili, która Nas samym sobie wróciła, wolni od hańbiących Obcey Przemocy nakazów, cenią droższy nad życie, nad szczęśliwość osobistą, exystencyą polityczną, niepodległość zewnętrzną i wolność wewnętrzną Narodu, którego los w ręce Nasze iest powierzony, chcąc oraz na błogosławieństwo, na wdzięczność współczesnych i przyszłych Pokoleń zasłużyć, mimo przeszkod, które w Nas namiętności sprawować mogą, dla Dobra powszechnego, dla ugruntowania Wolności, dla ocalenia Oyczyzny Naszey, i Jey Granic, z naywiększą stałością Ducha, niniejszą Konstytucyą uchwalamy; a tę całkowicie za świętą, za niewzruszoną deklarujemy, ażpółiby Naród w czasie Prawem przepisanym wyraźną wolą swoią nie chciał potrzeby odmienienia w niey, iakiego Artykułu. Do którey to Konstytucyi dalsze Ustawy Seymu teraźniejszego, we wszystkim stosować się maią.

I.

Religia Panuiąca.

Religią Narodową Panuiącą iest, i będzie Wiara Swięta Rzymska Katolicka, ze wszystkiemi Jey Prawami, przeyście od Wiary Panuiącey, do iakiegokolwiek Wyznania, iest zabronione, pod karami Apostazyi. Ze zaś tąż samą Wiarą Swięta przykazuie Nam kochać Bliźnich Naszych; Przeto wszystkim Ludziom, iakiegokolwiek bądź Wyznania, pokoy w Wierze, i Opiekę rządową winniśmy, i dla tego wszelkich Obrządków, i Religii wolność, w Krajach Polskich, podług Ustaw Krajowych, warujemy.

II.

Szlachta Ziemianie.

Szanuiąc pamięć Przodków Naszych iako Fundatorów Rządu Wolnego, Stanowi Szlacheckiemu wszystkie Swobody, Wolności, Prerogatywy Pierwszeń-

A

Król natychmiast na tego miejsce innego nominować powinien. Chcąc aby Straż Praw Narodowych obowiązana była, do ścisłey odpowiedzi Narodowi, za wszelkie onych przestępstwa, stanowiemy: Iż gdy Ministrowie będą [illegible] przez Deputacyą, do examinowania ich czynności wyznaczoną o przestępstwo Prawa, odpowiadać maią z osobami majątków swoich. W wszelkich [illegible] Stany Zgromadzone, przez większością Wotów Izb [illegible] Ministrów mają. Sądów Seymowych po sprawiedliwe i wyrównywanie przestępstw ich nazaiutrze, lub przy dowiedzioney niewinności, od sprawy i kary uwolnienie. Dla porządku

B

dzie-

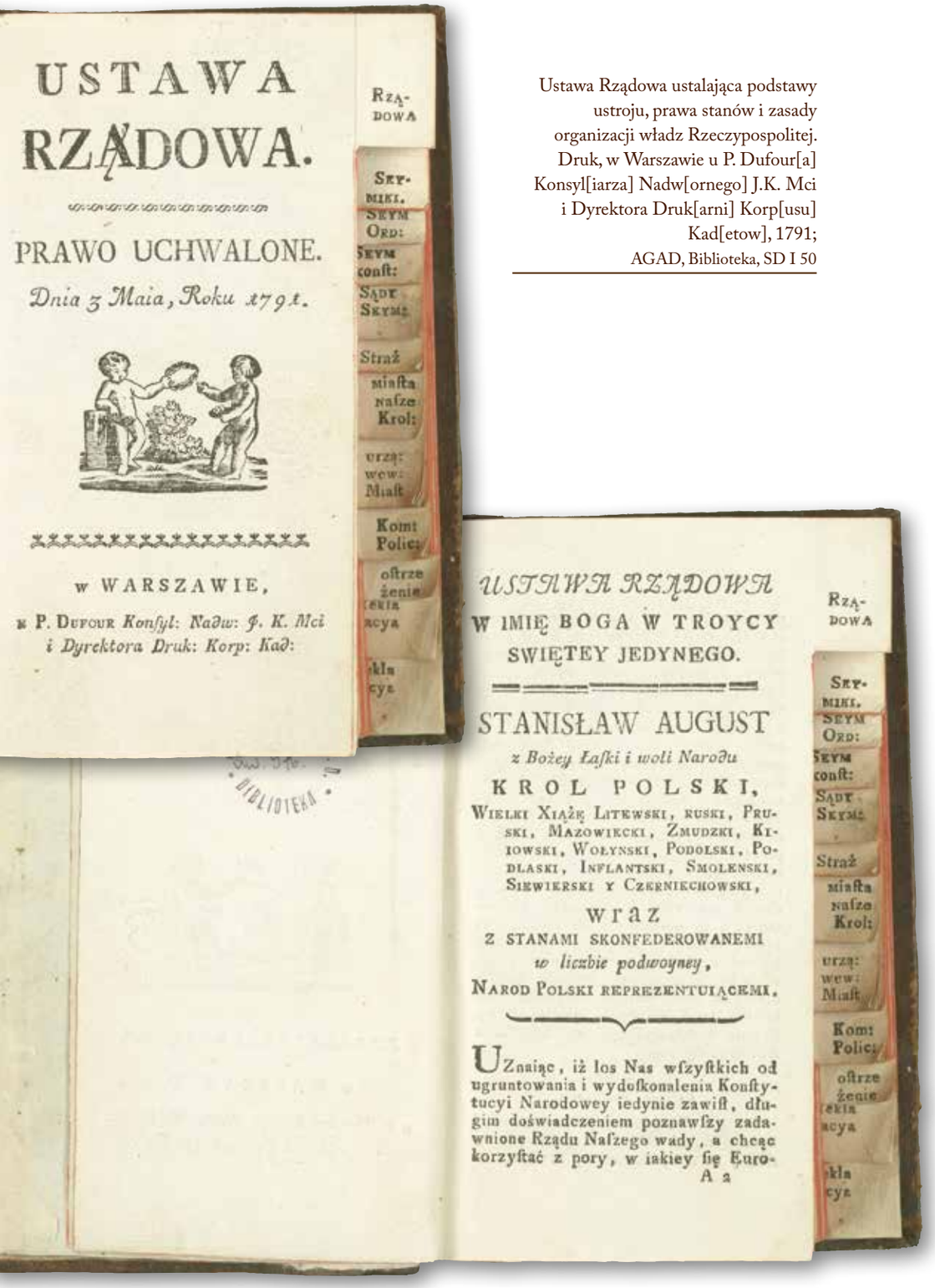

USTAWA RZĄDOWA.

PRAWO UCHWALONE.

Dnia 3 Maia, Roku 1791.

w WARSZAWIE,

u P. Dufour *Konsyl: Nadw: J. K. Mci i Dyrektora Druk: Korp: Kad:*

USTAWA RZĄDOWA

W IMIĘ BOGA W TROYCY SWIĘTEY JEDYNEGO.

STANISŁAW AUGUST

z Bożey Łaski i woli Narodu

KROL POLSKI,

Wielki Xiążę Litewski, ruski, Pruski, Mazowiecki, Zmudzki, Kiiowski, Wołynski, Podolski, Podlaski, Inflantski, Smolenski, Siewierski y Czerniechowski,

WRAZ

Z STANAMI SKONFEDEROWANEMI

w liczbie podwoyney,

Narod Polski reprezentuiącemi.

Uznaiąc, iż los Nas wszystkich od ugruntowania i wydoskonalenia Konstytucyi Narodowey iedynie zawisł, długim doświadczeniem poznawszy zadawnione Rządu Naszego wady, a chcąc korzystać z pory, w iakiey się Euro-

A 2

Ustawa Rządowa ustalająca podstawy ustroju, prawa stanów i zasady organizacji władz Rzeczypospolitej. Druk, w Warszawie u P. Dufour[a] Konsyl[iarza] Nadw[ornego] J.K. Mci i Dyrektora Druk[arni] Korp[usu] Kad[etow], 1791;
AGAD, Biblioteka, SD I 50

Pierwsze druki polskie

We wstępie do krytycznego wydania tekstu Konstytucji 3 maja Jerzy Kowecki podał, iż w ciągu pierwszego roku od jej uchwalenia ukazało się drukiem 14 wydań tekstu Ustawy Rządowej, ok. 20–30 tys. egzemplarzy. Daje to wyobrażenie o ogromnym zainteresowaniu nowym prawem. Ponadto tekst publikowała ówczesna prasa.

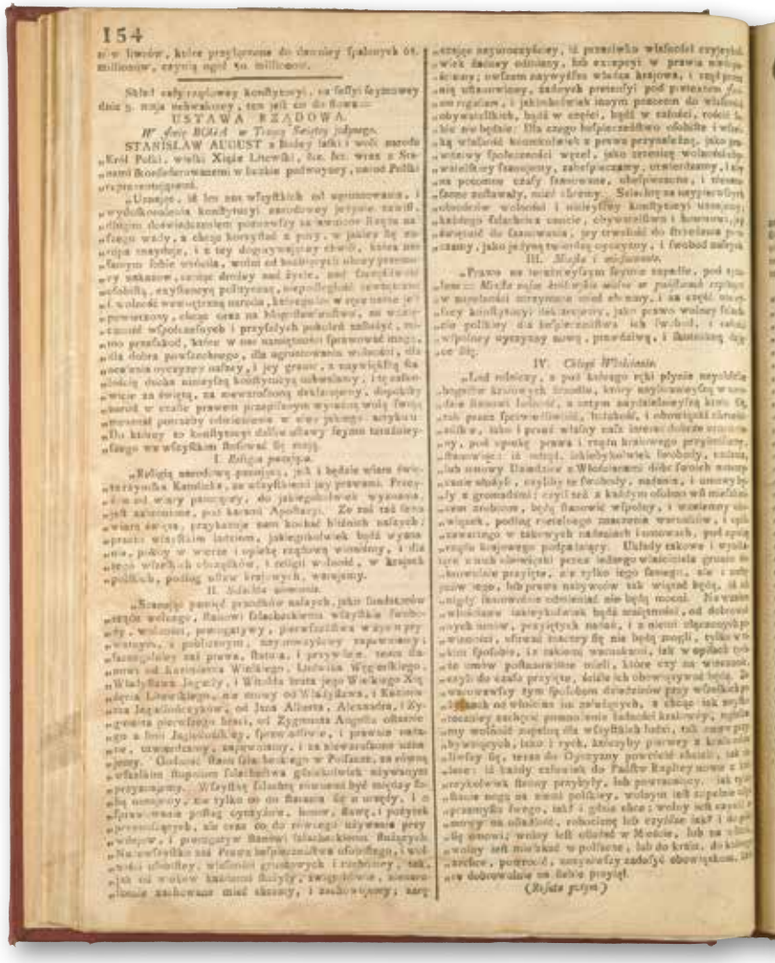

154

USTAWA RZĄDOWA

STANISŁAW AUGUST z Bożey łaski i woli narodu

Tekst konstytucji zamieszczony w „Gazecie Narodowej i Obcej", Nr 38, 11 V 1791;
AGAD, Biblioteka, 1288, t. I, s. 154, 158, 162, 166, 170, 174, 178, 181–182

Forme Constitutionelle decrétée par acclamation dans la séance du 3 mai, sanctionnée a l' unanimité, dans la seancé suiante du 5 mai 1791, Druk współczesny (jęz. fr.); AGAD, Biblioteka, SD I 72

Tuż po uchwaleniu Konstytucji 3 maja jej tekst ukazał się drukiem zarówno w języku polskim, jak i francuskim. Obie wersje wydrukowała drukarnia Korpusu Kadetów, której dyrektorem od 1784 r. był Piotr Dufour (1730–1797), drukarz i księgarz, z pochodzenia Francuz, osiadły od lat 70. XVIII w. w Polsce. Dufour prowadził też własną typografię, początkowo w rynku staromiejskim, potem na ul. Świętojerskiej, a następnie na Krzywym Kole. W latach 1788–1791 skoncentrował się na wydawaniu materiałów związanych z obradami Sejmu Wielkiego.

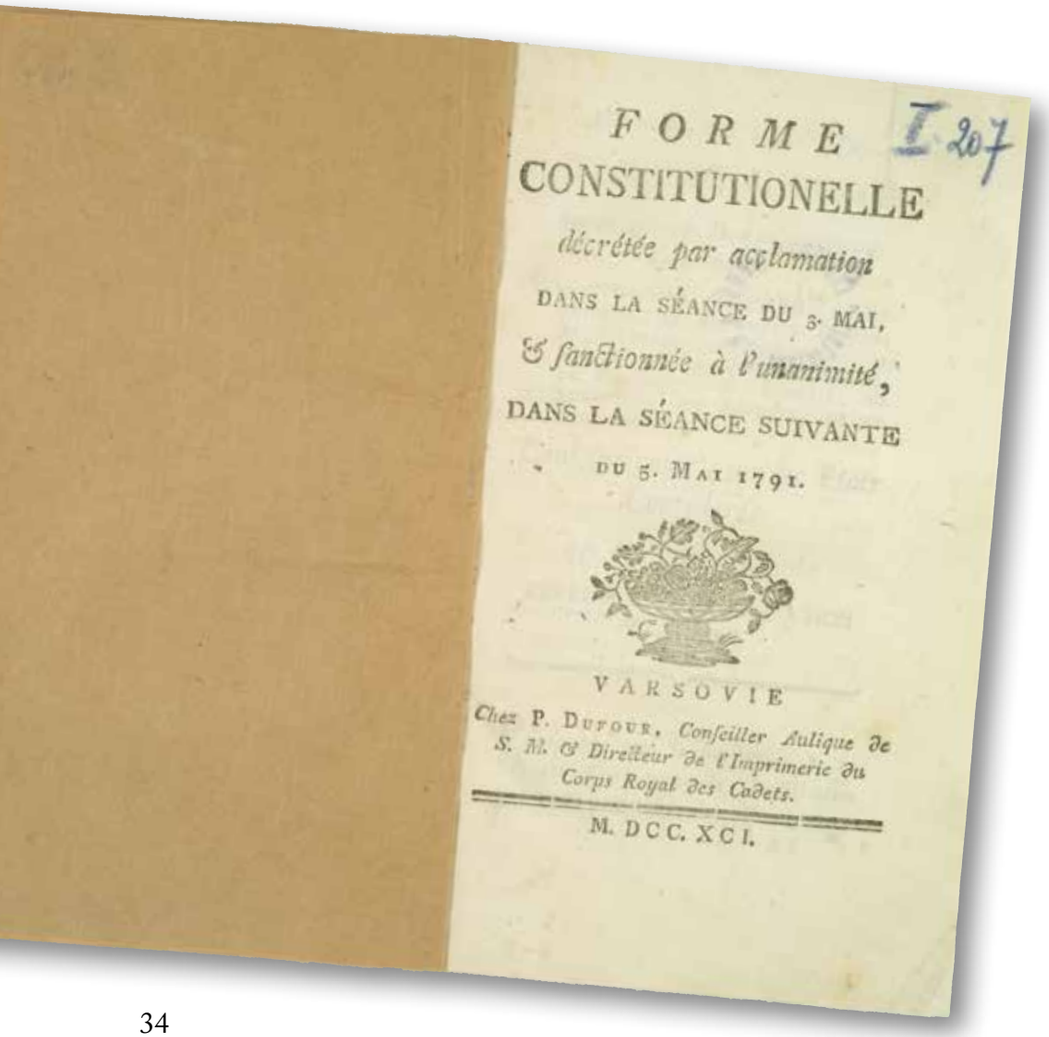
FORME
CONSTITUTIONELLE
décrétée par acclamation
DANS LA SÉANCE DU 3. MAI,
& sanctionnée à l'unanimité,
DANS LA SÉANCE SUIVANTE
DU 5. MAI 1791.

VARSOVIE
Chez P. DUFOUR, Conseiller Aulique de S. M. & Directeur de l'Imprimerie du Corps Royal des Cadets.

M. DCC. XCI.

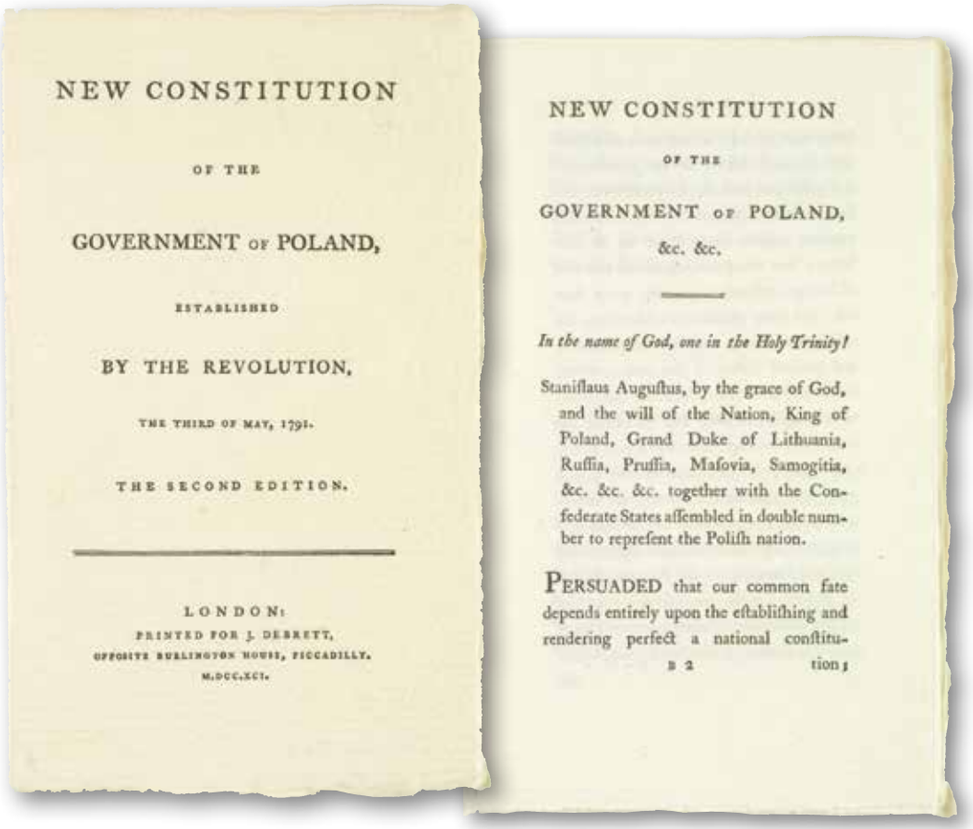
NEW CONSTITUTION
OF THE
GOVERNMENT OF POLAND,
ESTABLISHED
BY THE REVOLUTION,
THE THIRD OF MAY, 1791.
THE SECOND EDITION.

LONDON:
PRINTED FOR J. DEBRETT,
OPPOSITE BURLINGTON HOUSE, PICCADILLY.
M.DCC.XCI.

NEW CONSTITUTION
OF THE
GOVERNMENT OF POLAND,
&c. &c.

In the name of God, one in the Holy Trinity!

Stanislaus Augustus, by the grace of God, and the will of the Nation, King of Poland, Grand Duke of Lithuania, Russia, Prussia, Masovia, Samogitia, &c. &c. &c. together with the Confederate States assembled in double number to represent the Polish nation.

PERSUADED that our common fate depends entirely upon the establishing and rendering perfect a national constitution;

B 2

New Constitution of the Government of Poland Established by the Revolution, the 3rd of May, London Printed for J. Debrett opposite Burlington House, Piccadilly M. D. CC. XCI; Biblioteka Narodowa w Warszawie, sygn. XVIII.2.3374, Reprint PWN Warszawa 1991

Pierwsze wzmianki o uchwaleniu Konstytucji 3 maja pojawiły się w angielskich gazetach: „Time" i „The Morning Chronicle" 20 maja, a następna w „The London Gazette" 21 maja, czyli 17 i 18 dni od jej ustanowienia. Zwykle wiadomości z Polski pojawiały się w Londynie po 3–4 tygodniach. 23 maja informację o Konstytucji podało już 10 gazet. Streszczenie samej Konstytucji od 23 maja (w 10 punktach) było opublikowane przez „The Oracle". W czerwcu aż 3 gazety zamieściły przetłumaczony cały tekst konstytucji: „The Star", „The Morning Chronicle" i „The Lloyd's Evening Post". Był to sukces Franciszka Bukatego, który zorganizował od końca maja tłumaczenie Ustawy Rządowej. Anons o tłumaczeniu ukazał się 31 maja w „The Morning Chronicle". Szacuje się, że łączny nakład dzienników i popołudniówek ukazujących się w tym czasie w Londynie wynosił ok. 25 tys., zaś zwyczaj głośnego czytania pozwala szacować liczbę odbiorców na 250 tys.

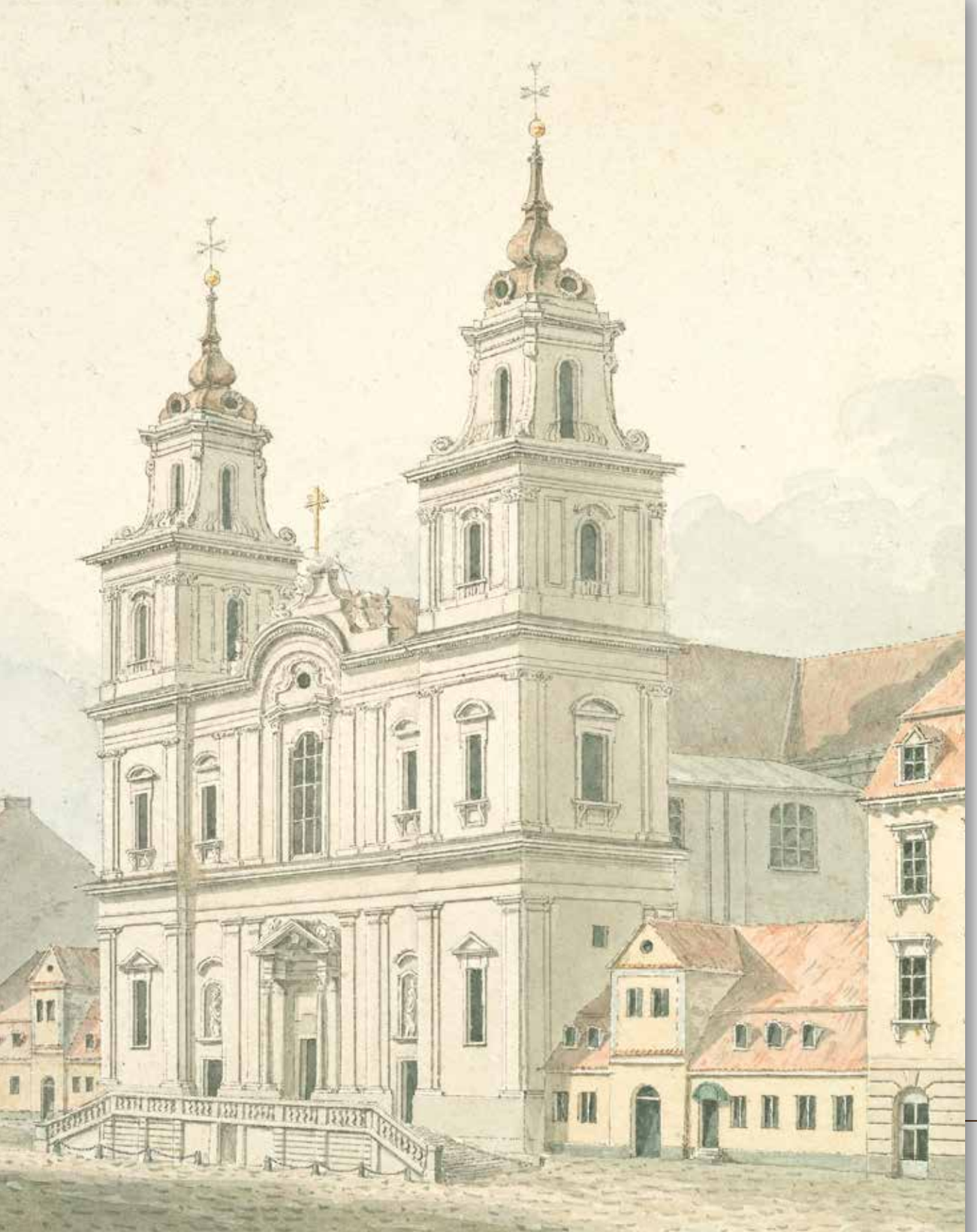

Pierwsza rocznica uchwalenia Ustawy Rządowej

Przygotowania do obchodów rocznicy Konstytucji 3 maja rozpoczęto kilka miesięcy wcześniej. Najważniejsze decyzje o organizacji uroczystości podjęto na sesji sejmu 15 marca 1792. Zdecydowano o połączeniu święta konstytucji z imieninami Stanisława Augusta i podziękowaniem delegatów województw, ziem i powiatów za uchwaloną konstytucję. Marszałkowie narodowi mieli przygotować szczegółowy plan uroczystości. W kwietniu 1792 r. uzyskano zgodę Piusa VI na przeniesienie święta św. Stanisława z 8 na 3 maja.

3 maja 1792 r. główne uroczystości rozpoczęły się o godzinie 9.00 w kościele Św. Krzyża przy Krakowskim Przedmieściu. Zapoczątkowała je uroczysta sesja sejmowa, podczas której delegaci każdej prowincji sejmowej (Małopolski, Wielkopolski i Wielkiego Księstwa Litewskiego) wygłosili mowy dziękczynne. Następnie odprawiono uroczystą mszę świętą, którą celebrował Antoni Okęcki, biskup poznański, a kazanie wygłosił ks. Antonin Malinowski. Później uczestnicy sesji udali się w procesji na Plac Ujazdowski, gdzie Stanisław August wmurował kamień węgielny pod Świątynię Opatrzności. Budowę kościoła jako votum narodu za uchwalenie Konstytucji ustanowiono w Deklaracji Stanów Zgromadzonych. Do dnia dzisiejszego na terenie obecnego Ogrodu Botanicznego zachował się fragment rozpoczętej wówczas budowy.

Uroczystości przygotowane z dużym rozmachem i starannością miały wykazać poparcie narodu dla przeprowadzonych reform i wykazać jedność w obliczu trudnej sytuacji politycznej i grożącej interwencji rosyjskiej.

Kościół św. Krzyża w Warszawie, 1819; AGAD, Zbiór kartograficzny 92–4

Wojna i upadek

W dniu 27 IV 1792 r. w Petersburgu grupa przeciwników reform Sejmu Czteroletniego, wśród których byli Stanisław Szczęsny Potocki, Seweryn Rzewuski i hetman wielki koronny Franciszek Ksawery Branicki, podpisała i zaprzysięgła akt konfederacji (sporządzony przez urzędnika rosyjskiego Wasyla Popowa), w którym sygnatariusze zwracali się do Rosji z prośbą o pomoc zbrojną w przywróceniu w Rzeczypospolitej dawnego ustroju. Antydatowany akt konfederacji ogłoszono 18 maja w Targowicy (miasteczku Szczęsnego Potockiego, leżącym na terytorium Rzeczypospolitej). W tym samym dniu poseł rosyjski Jakow Bułhakow podał w Warszawie deklarację o wkroczeniu wojsk rosyjskich.

Wojsko rosyjskie, dysponując dużą przewagą liczebną i doświadczeniem bojowym, szybko posuwało się w głąb kraju. Front litewski uległ rozsypce. Armia koronna dowodzona przez ks. Józefa Poniatowskiego cofała się w uporządkowanym szyku. Odniosła przy tym kilka sukcesów, jak na przykład 18 czerwca w bitwie pod Zieleńcami, którą Stanisław August uczcił ustanowieniem orderu Virtuti Militari.

Znając dysproporcje sił obu walczących stron, ani Stanisław August, ani przywódcy sejmowi nie wierzyli w sukces wojny. Działania zbrojne traktowali jako demonstrację oporu, dzięki któremu zapewni się lepszą pozycję w negocjacjach z Rosją. Zaproponowano Katarzynie II dziedziczny tron polski dla jej wnuka, wielkiego księcia Konstantego w zamian za zachowanie części reform Sejmu Czteroletniego. Katarzyna II nie zgodziła się na żadne warunki, żądała bezwarunkowej kapitulacji i przystąpienia Stanisława Augusta do konfederacji targowickiej, co ten uczynił 24 lipca 1792 r.

Konfederacja targowicka po dojściu do władzy zawiesiła ustawodawstwo Sejmu Wielkiego, a sejm grodzieński ustawą z 23 listopada 1793 r. je unieważnił. Przywrócona na podstawie tej ustawy Rada Nieustająca uniwersałem z 14 lutego 1794 r. zażądała wyłączenia ze wszystkich kancelarii i urzędów na terenie całego kraju materiałów mających związek z „sejmem rewolucyjnym 1788 r." i przekazania ich do archiwum Rady Nieustającej (po zebraniu akta miały być zniszczone). Akcja przekazywania materiałów trwała do wybuchu powstania kościuszkowskiego. W AGAD w zbiorze tzw. Metryka Litewska VII i IX zachowały się fragmenty archiwaliów, które nie zostały zniszczone. Wśród nich znajduje się dwutomowy zbiór oryginałów ustaw sejmowych przekazanych z Metryki Koronnej.

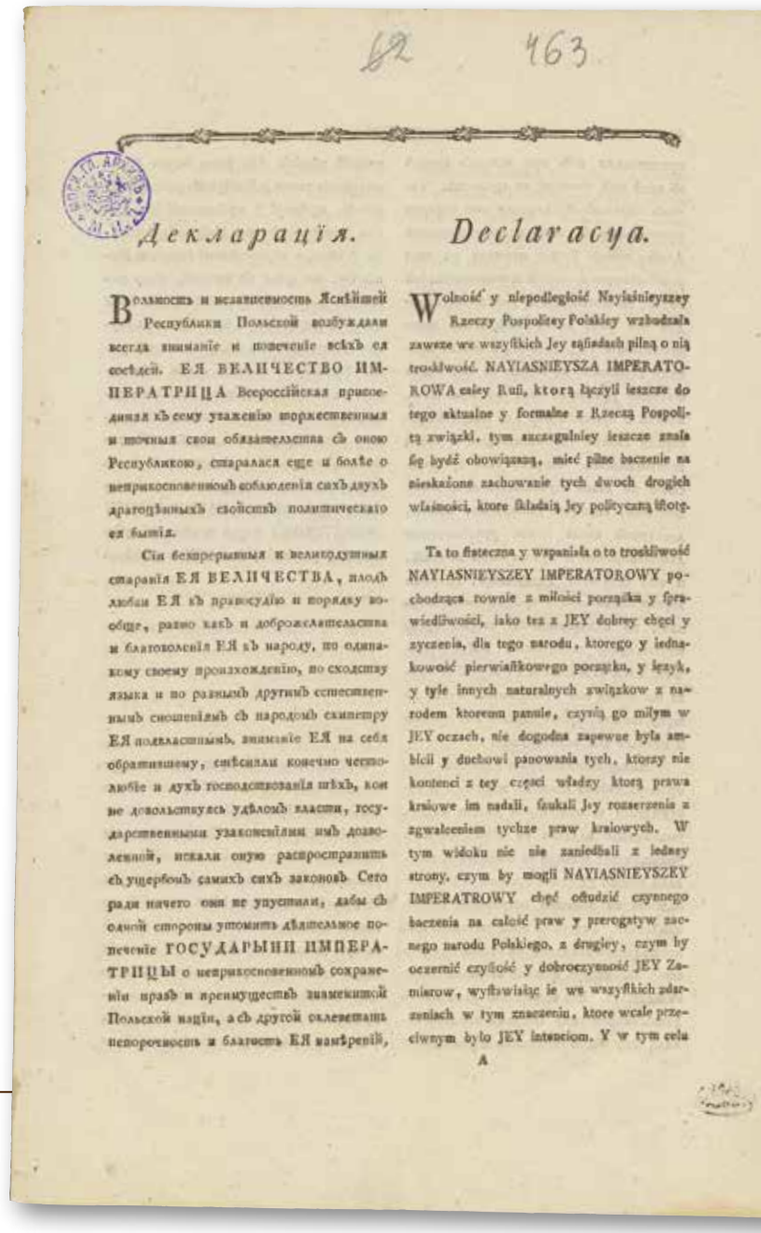

92 463

Декларація. Declaracya.

Вольность и независимость Ясновѣйшей Республики Польской возбуждали всегда вниманіе и попеченіе всѣхъ ея сосѣдей. ЕЯ ВЕЛИЧЕСТВО ИМПЕРАТРИЦА Всероссійская присоединяя къ сему уваженію торжественныя и точныя свои обязательства съ оною Республикою, старалася еще и болѣе о неприкосновенномъ соблюденіи сихъ двухъ драгоцѣнныхъ свойствъ политическаго ея бытія.

Сіи безпрерывныя и великодушныя старанія ЕЯ ВЕЛИЧЕСТВА, плодъ любви ЕЯ къ правосудію и порядку вообще, равно какъ и доброжелательства и благоволенія ЕЯ къ народу, по одинакому своему происхожденію, по сходству языка и по разнымъ другимъ естественнымъ сношеніямъ съ народомъ скипетру ЕЯ подвластнымъ, вниманіе ЕЯ на себя обратившему, снѣсили конечно честолюбіе и духъ господствованія тѣхъ, кои не довольствуясь удѣломъ власти, государственными узаконеніями имъ дозволенной, искали оную распространить съ ущербомъ самихъ сихъ законовъ. Сего ради ничего они не упустили, дабы съ одной стороны утомить дѣятельное попеченіе ГОСУДАРЫНИ ИМПЕРАТРИЦЫ о неприкосновенномъ сохраненіи правъ и преимуществъ знаменитой Польской націи, а съ другой оклеветать непорочность и благость ЕЯ императрицы,

Wolność y niepodległość Nayiaśnieyszey Rzeczy Pospolitey Polskiey wzbudzała zawsze we wszyſtkich Jey sąsiadach pilną o nią troskliwość. NAYIASNIEYSZA IMPERATOROWA całey Ruſi, ktorą łączyli ieszcze do tego aktualne y formalne z Rzeczą Pospolitą związki, tym szczególniey ieszcze zwała się bydź obowiązaną, mieć pilne baczenie na nieskażone zachowanie tych dwoch drogich własności, ktore składaią Jey polityczną istotę.

Ta to ſtateczna y wspaniała o to troskliwość NAYIASNIEYSZEY IMPERATOROWY pochodząca rownie z miłości porządku y sprawiedliwości, iako też z JEY dobrey chęci y życzenia, dla tego narodu, ktorego y iednakowość pierwiaſtkowego porządku, y ięzyk, y tyle innych naturalnych związkow z narodem ktoremu panuie, czynią go miłym w JEY oczach, nie dogodna zapewne była ambicii y duchowi panowania tych, ktorzy nie kontenci z tey części władzy ktorą prawa kraiowe im nadali, szukali Jey rozszerzenia z zgwałceniem tychże praw kraiowych. W tym widoku nic nie zaniedbali z iedney strony, czym by mogli NAYIASNIEYSZEY IMPERATROWY chęć odwrócić czynnego baczenia na całość praw y prerogatyw zacnego narodu Polskiego, z drugiey, czym by oczernić czystość y dobroczynność JEY Zamiarow, wyſtawiając ie we wszyſtkich zdarzeniach w tym znaczeniu, ktore wcale przeciwnym było JEY intencioni. Y w tym celu

A

Deklaracja posła rosyjskiego Jakowa Bułhakowa o wejściu wojsk rosyjskich do Rzeczypospolitej, tekst dwujęzyczny rosyjsko-polski, 18 V 1792; AGAD, AKP, pudło 90, k. 463–468

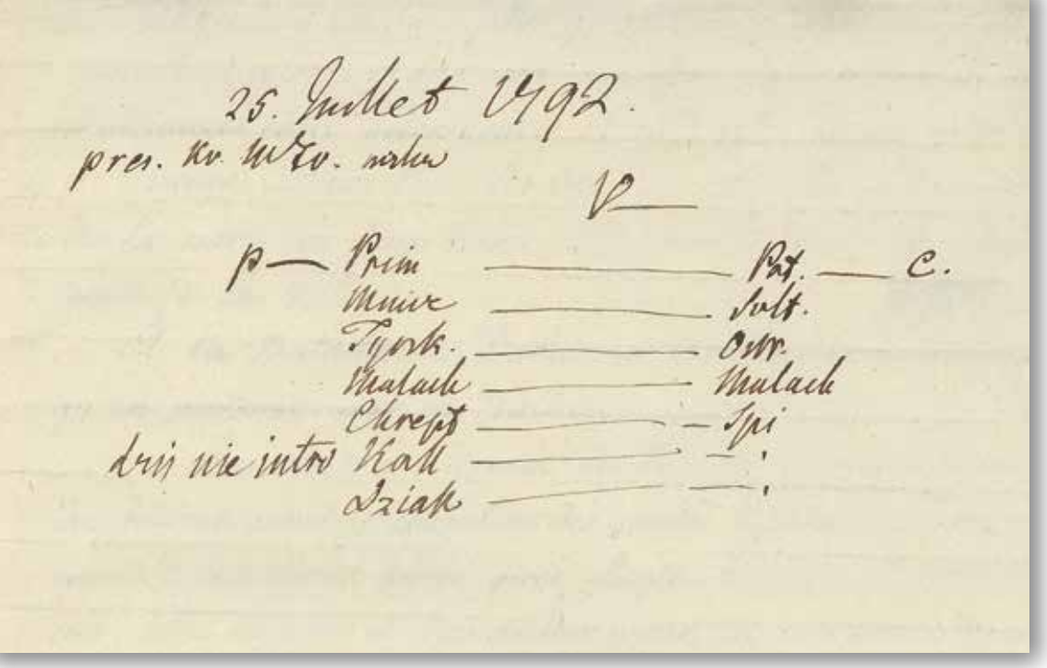

Autograf Stanisława Augusta: nota ujawniająca podział głosów za i przeciw (7 : 5) przystąpieniu króla do konfederacji targowickiej w czasie narady 23 lipca 1792 r. na Zamku Królewskim w Warszawie. 23 [26] VII 1792, Warszawa; AGAD, AKP, 356 II, s. 77

Po otrzymaniu 21 lipca (w sobotę) od posła rosyjskiego Jakowa Bułhakowa odpowiedzi – listu imperatorowej Katarzyny II, skierowanego do Stanisława Augusta z żądaniem bezwarunkowej kapitulacji króla – i po naradzie w gronie rodzinnym, następnego dnia (w niedzielę), już na 23 lipca (poniedziałek) król wezwał na naradę kilkanaście osób reprezentujących naczelne władze Rzeczypospolitej. W czasie zebrania na Zamku byli obecni: 1. Prymas Michał Poniatowski; 2. marszałek wielki koronny Michał Mniszech; 3. marszałek wielki litewski Ignacy Potocki; 4. marszałek nadworny litewski Stanisław Sołtan; 5. kanclerz wielki koronny Jacek Małachowski; 6. podkanclerzy koronny Hugo Kołłątaj; 7. podkanclerzy litewski Joachim Chreptowicz; 8. podskarbi nadworny koronny Tomasz Ostrowski; 9. podskarbi nadworny litewski Antoni Dziekoński; 10. podskarbi wielki litewski Ludwik Tyszkiewicz; 11. marszałek sejmu i konfederacji koronnej Stanisław Małachowski; 12. marszałek konfederacji litewskiej Kazimierz Nestor Sapieha; 13. Kazimierz Poniatowski. To właśnie na tej naradzie w wyniku głosowania zapadła ostatecznie decyzja o akcesie królewskim do targowicy. A podkanclerzy Hugo Kołłątaj miał oświadczyć: „Dziś jeszcze Miłościwy Panie, przystąpić potrzeba do Konfederacji Targowickiej, nie jutro; każdy moment jest drogi, bo krew go Polaków oblewa”.

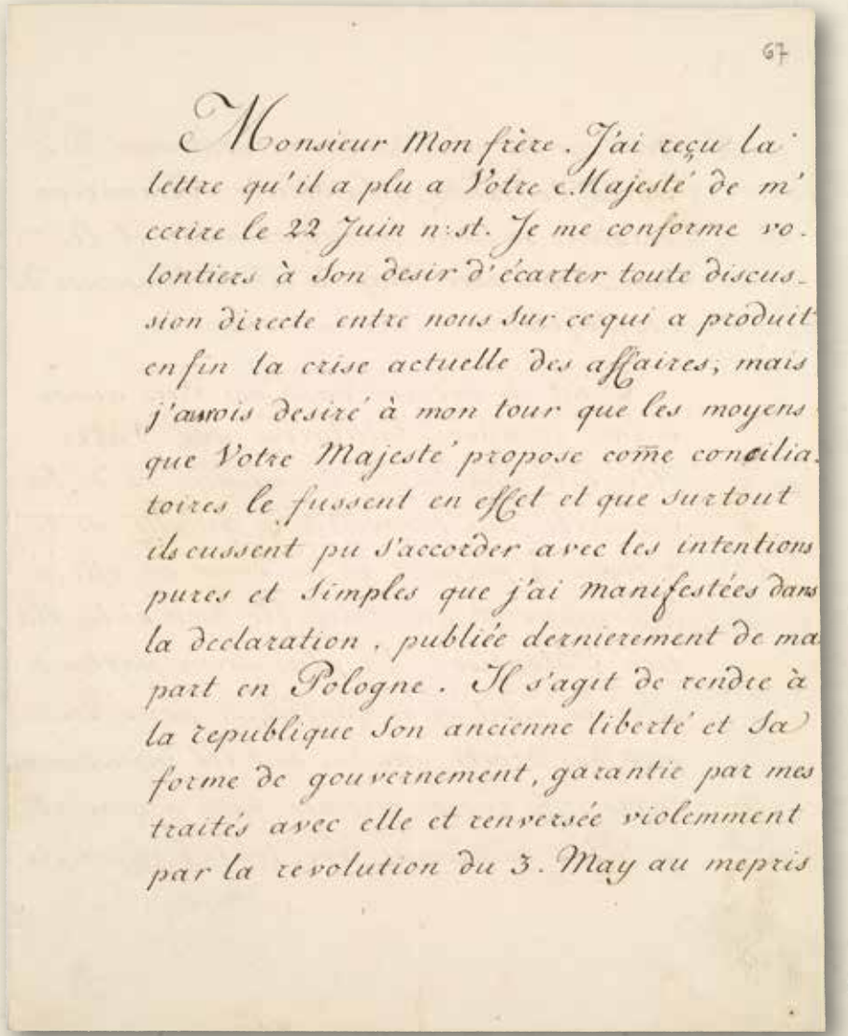

List Katarzyny II do Stanisława Augusta, w którym podtrzymuje swoje stanowisko określone w deklaracji z 18 maja, zalecające przywrócenie dawnej formy rządu Rzeczypospolitej, 13 VII 1792, Carskie Sioło; AGAD, Zb. Pop., 390, s. 67–69

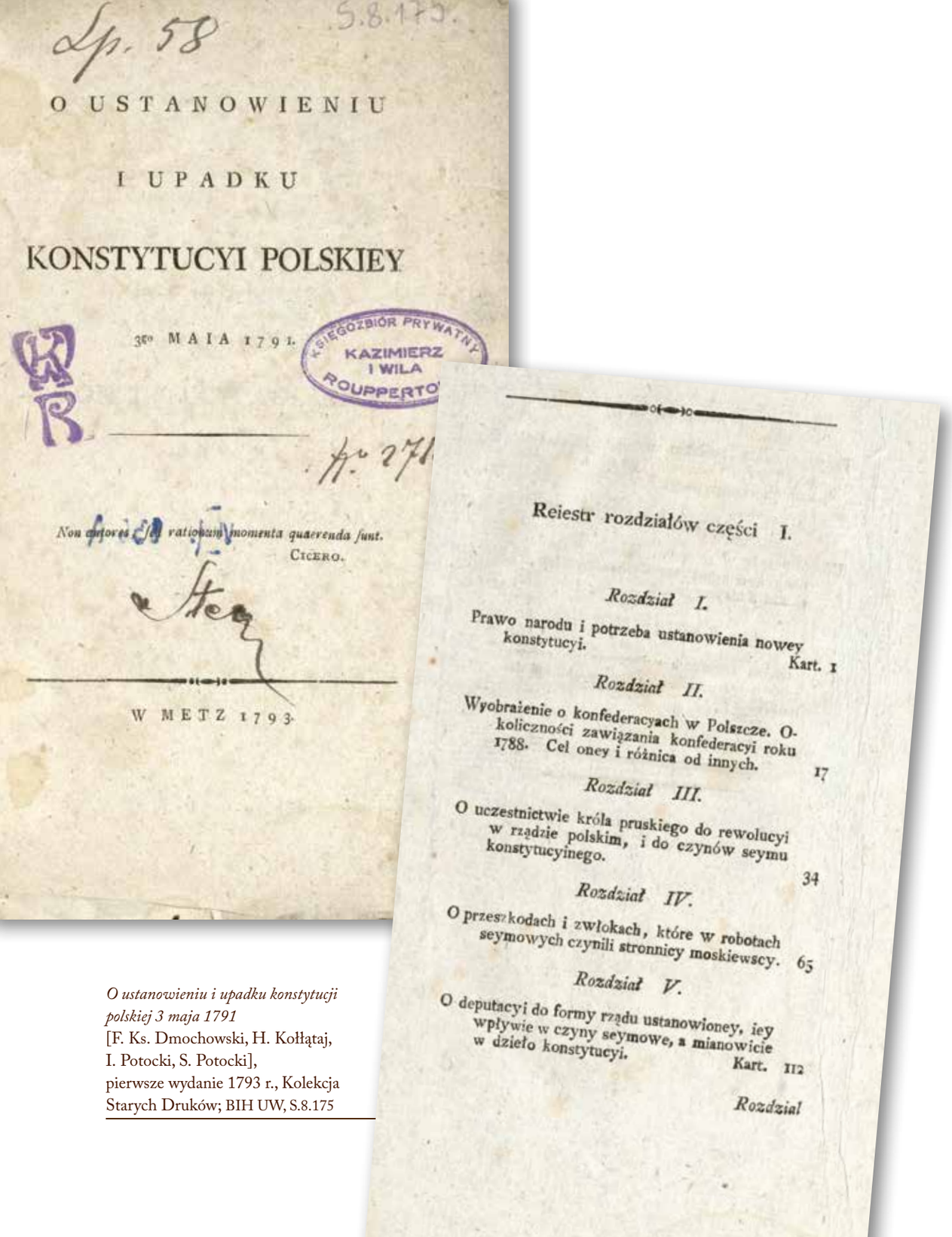

O USTANOWIENIU

I UPADKU

KONSTYTUCYI POLSKIEY

3go MAIA 1791.

Non enim ex ratione momenta quaerenda sunt.
CICERO.

W METZ 1793.

Reiestr rozdziałów części I.

Rozdział I.
Prawo narodu i potrzeba ustanowienia nowey konstytucyi. Kart. 1

Rozdział II.
Wyobrażenie o konfederacyach w Polszcze. Okoliczności zawiązania konfederacyi roku 1788. Cel oney i różnica od innych. 17

Rozdział III.
O uczestnictwie króla pruskiego do rewolucyi w rządzie polskim, i do czynów seymu konstytucyinego. 34

Rozdział IV.
O przeszkodach i zwłokach, które w robotach seymowych czynili stronnicy moskiewscy. 65

Rozdział V.
O deputacyi do formy rządu ustanowioney, iey wpływie w czyny seymowe, a mianowicie w dzieło konstytucyi. Kart. 112

Rozdział

O ustanowieniu i upadku konstytucji polskiej 3 maja 1791
[F. Ks. Dmochowski, H. Kołłątaj, I. Potocki, S. Potocki], pierwsze wydanie 1793 r., Kolekcja Starych Druków; BIH UW, S.8.175

O ustanowieniu i upadku konstytucji polskiej 3 maja 1791

Dzieło to było obszerne, obejmowało dwa tomy, przeszło 500 stron druku. Jak pisał Andrzej Zahorski w wydanej blisko przed pół wiekiem publikacji *Spór o Stanisława Augusta*: „była to chyba pierwsza w Polsce nowożytnej praca z zakresu propagandy politycznej […] pisana przy zastosowaniu barw czarno-białych". Już pierwsze edycje owego dzieła, którego inspiratorem był Hugo Kołłątaj, a redaktorem Franciszek Ksawery Dmochowski, są pełne zagadek. Jako miejsce wydania tego anonimowego tekstu widnieje lotaryński Metz, a data to rok 1793. Karol Estreicher uważał, że dzieło zostało wydane w Krakowie u Jana Antoniego Maja. Nowsze badania przyjmują za Józefem Szczepańcem, że w rzeczywistości wydano *O ustanowieniu…* w Lipsku, u Johanna Gottloba Immanuela Breitkopfa. Następna edycja jako miejsce wydania podaje Lwów 1793, ale znów nie jest to prawda, bo dzieło ukazało się w Warszawie w 1794 r. Przy współudziale Samuela Bogumiła Lindego jako tłumacza wydano też po niemiecku *Vom Entstehen und Untergange der polnischen Konstitution vom 3ten May 1791*, tym razem rzeczywiście we Lwowie w 1793.

Już w końcu 1793 r. dzieło *O ustanowieniu…* było sprzedawane w Polsce, a szeroko kolportowano je w czasie insurekcji. Andrzej Zahorski pisał: „W sporze o Stanisława Augusta książka ta odegrała rolę szczególną. Pisali ją ludzie przygotowujący insurekcję z wyraźnym celem zjednania do walki serc i umysłów narodu. Dzieło *O ustanowieniu…* było w intencji jego autorów pracą propagandową, miało ono wskazać Polakom, że walka zbrojna o Polskę jest jedyną drogą utrzymania Rzeczypospolitej jako państwa niepodległego. Wszelkie negocjacje, kompromisy, akty pokory i upodlenia nie prowadziły do niczego, nie osiągały celu, nie wstrzymywały apetytów zaborczych sąsiadów. Trzeba zatem bić się, bić i pobić – trzeba uczyć się strategii zwycięstwa od Francuzów, którzy potrafili obronić Republikę przed zajazdem całej monarchicznej Europy".

Kolejne wydania *O ustanowieniu…* to: Warszawa 1830 i Paryż 1867–1871, Biblioteka Ludowa nr 21–26. Właśnie to ostatnie wydanie jest szczególnie ciekawe ze względu na format i cel, któremu służyło, czyli dostarczenie do kraju. Wydanie to ukazało się nakładem Księgarni Luksemburskiej (Księgarni Polskiej w Paryżu), założonej w 1864 r. przez Jeana-Baptiste Vasseura. Współinicjatorem powstania

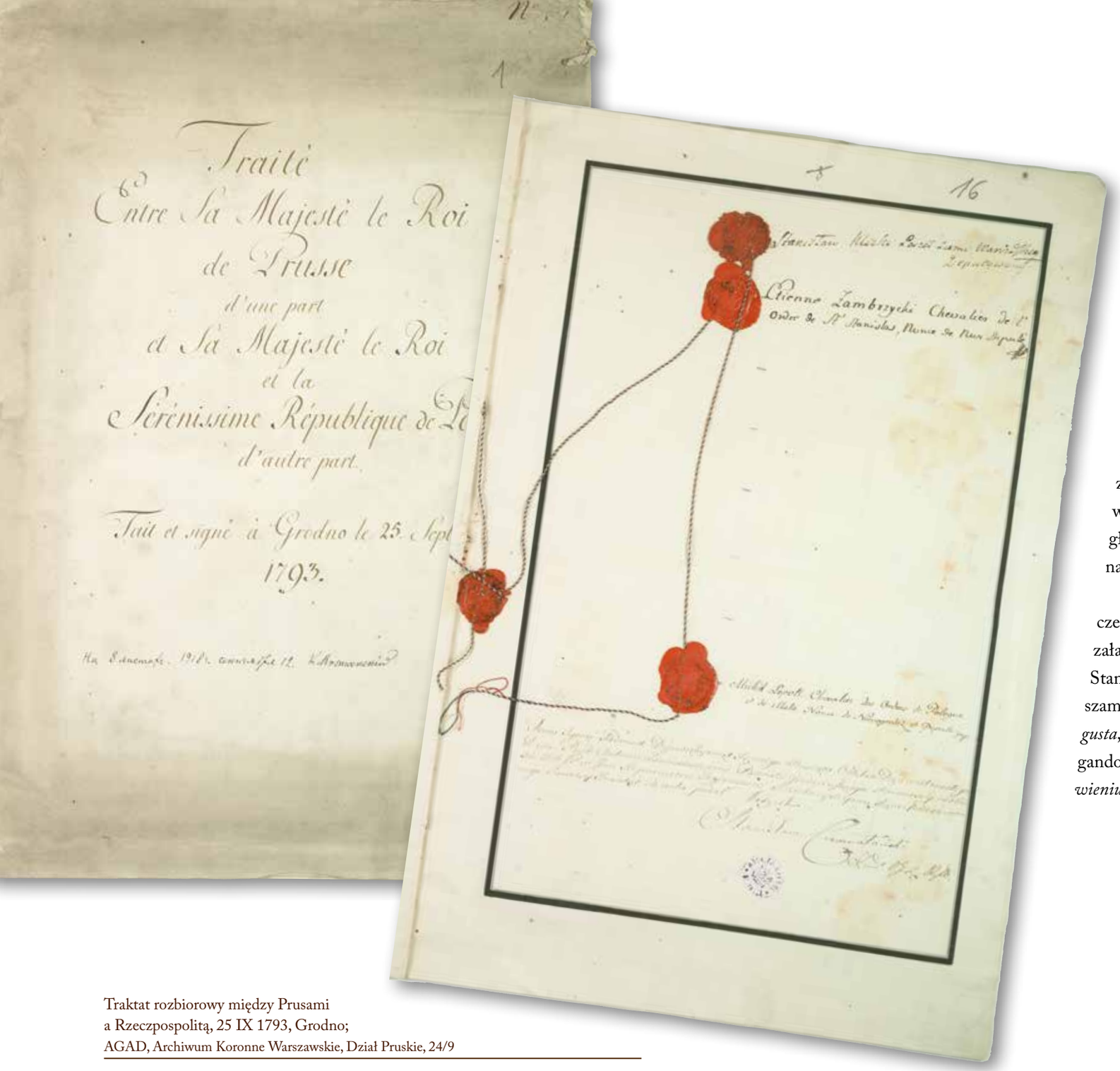

Traktat rozbiorowy między Prusami
a Rzeczpospolitą, 25 IX 1793, Grodno;
AGAD, Archiwum Koronne Warszawskie, Dział Pruskie, 24/9

księgarni był Władysław Mickiewicz, syn Adama Mickiewicza, który samodzielnie prowadził ją w latach 1867–1889. Księgarnia zajmowała się publikacją dzieł polskich i dotyczących problematyki polskiej w języku polskim i francuskim. W ciągu stosunkowo krótkiego okresu jej istnienia (1864–1889) wydanych zostało wiele arcydzieł polskiej literatury pięknej, publikacji naukowych (ok. 200 tytułów) i politycznych. Jednym z jej pierwszych przedsięwzięć wydawniczych było założenie Biblioteki Ludowej Polskiej (1866–1871), w ramach której wydano 69 tomików. W 1869 r. mogła się poszczycić ok. 4500 tytułów. Została zniszczona w 1871, a zamknięta w 1889 r.

Nie było również przypadkiem, że prawie równocześnie z wydaniem paryskim *O ustanowieniu…*, ukazała się pośmiertnie, także w Paryżu, książka autorstwa Stanisława Augusta, choć wydana pod nazwiskiem jego szambelana Mikołaja Wolskiego *Obrona Stanisława Augusta*, będąca w istocie królewską odpowiedzią na propagandową publikację zwolenników insurekcji – *O ustanowieniu…* .

XIX w.

Próby publicznych obchodów święta uchwalenia Konstytucji 3 maja 1791 r. podejmowano także podczas rozbiorów. Celebrowanie kolejnych rocznic było zakazane przez wszystkich zaborców, jednak nieco łatwiej było organizować narodowe obchody w Galicji, czy nawet w zaborze pruskim. Od lat 80. XIX w. wieczorki poświęcone Konstytucji organizowali postępowi Żydzi w Krakowie i we Lwowie. W stulecie jej uchwalenia w synagodze Tempel w Krakowie odbyło się nabożeństwo, które zgromadziło wielkie tłumy Polaków i Żydów. Dyskusje na temat znaczenia Ustawy Rządowej toczyły się w środowiskach polityków na emigracji czy wybitnych historyków związanych z Uniwersytetem Jagiellońskim (tzw. krakowska szkoła historyczna). Wynikały one z potrzeby refleksji nad narodową przeszłością oraz przyczynami upadku Rzeczypospolitej. Walka piórem, głównie w ramach Towarzystwa Historycznego utworzonego w 1886 r. we Lwowie, była podstawową formą szczególnego zaangażowania na rzecz niepodległości Polski. W latach walki o niepodległość polska pamięć o Konstytucji nadal żyła, a masowe demonstracje w 100. i 125. rocznicę jej uchwalenia przypominały o utraconej państwowości, jednak w zaborze rosyjskim uczestnicy obchodów narażeni byli na surowe represje ze strony władz.

W tym miejscu należy wspomnieć, że to właśnie w Królestwie Polskim, już w 1831 r. powstał tekst, który można określić jako projekt pierwszej w historii Konstytucji Zjednoczonej Europy. Projekt ten, napisany przez Wojciecha Bogumiła Jastrzębowskiego podczas przerw w walkach o obronę Warszawy (bitwa o Olszynkę Grochowską, 25 II 1831), a zredagowany ostatecznie 30 IV 1831 r., nieprzypadkowo zapewne opublikowany został 3 V 1831 r. w rocznicę konstytucji majowej. W projekcie tym, składającym się z 77 artykułów, Jastrzębowski napisał m.in.:

„Rękojmią równości ludzi, składających jeden naród, będą prawa narodowe, rękojmią zaś równości narodów europejskich będą prawa europejskie, które mają stanowić podstawę wiecznego przymierza w Europie (Art. 2) oraz Wszystkie narody, należące do wiecznego przymierza w Europie, winne są równą uległość prawom europejskim (Art. 12)."

Po upadku powstania zwanego listopadowym, w 1832 r. nastąpiło znaczne ograniczenie autonomii Królestwa Polskiego: zniesienie konstytucji, wcielenie armii polskiej

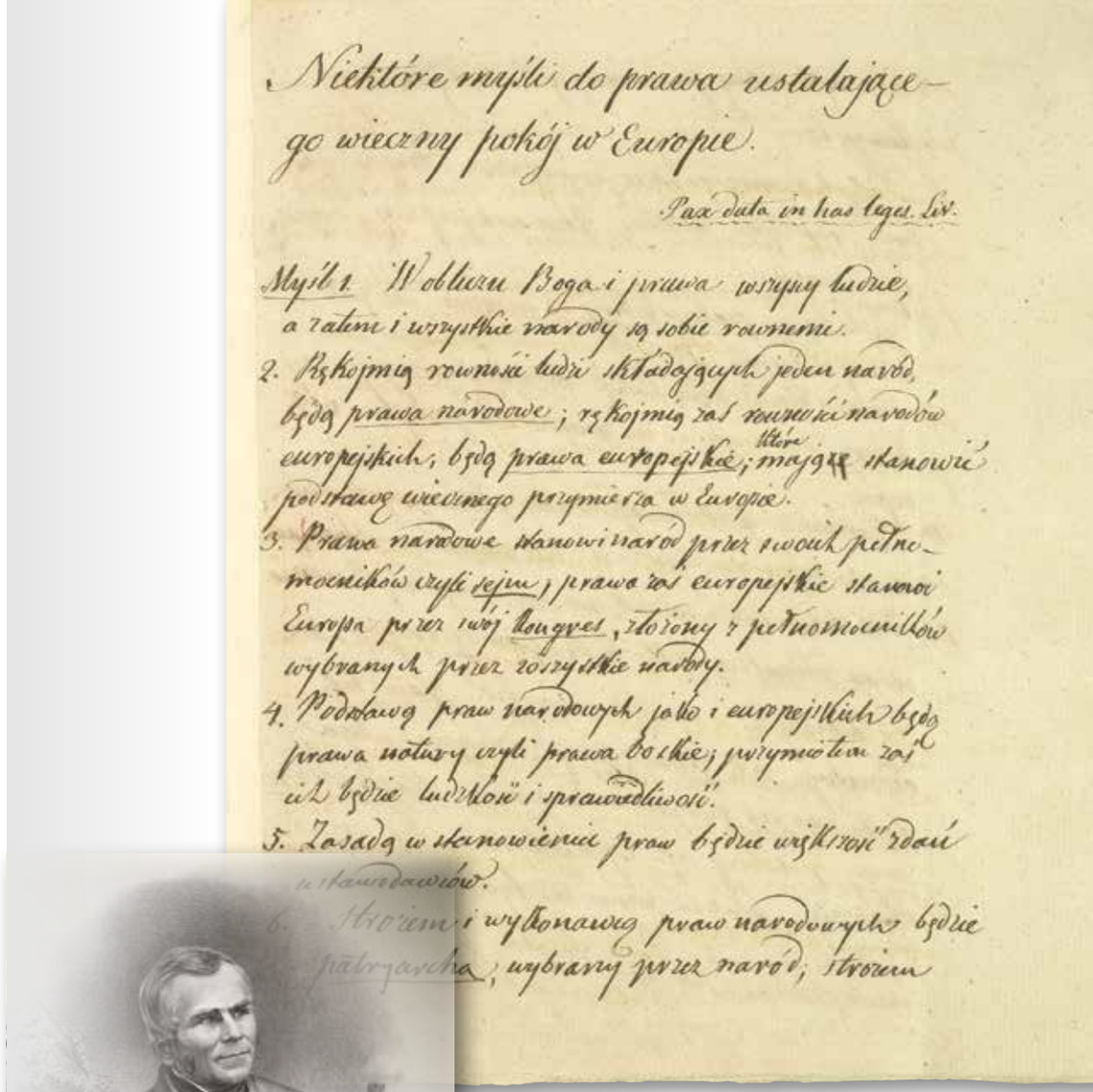
Niektóre myśli do prawa ustalającego wieczny pokój w Europie.

Pax data in hac lege. Liv.

Myśl 1. W obliczu Boga i prawa wszyscy ludzie, a zatem i wszystkie narody są sobie równemi.

2. Rękojmią równości ludzi składających jeden naród, będą prawa narodowe; rękojmią zaś równości narodów europejskich, będą prawa europejskie; które mają stanowić podstawę wiecznego przymierza w Europie.

3. Prawa narodowe stanowi naród przez swoich pełnomocników czyli sejm, prawa zaś europejskie stanowi Europa przez swój kongres, złożony z pełnomocników wybranych przez wszystkie narody.

4. Podstawą praw narodowych jako i europejskich będą prawa natury czyli prawa boskie; przymiotem zaś ich będzie ludzkość i sprawiedliwość.

5. Zasadą w stanowieniu praw będzie większość zdań ustawodawców.

6. Stróżem i wykonawcą praw narodowych będzie patryarcha, wybrany przez naród; stróżem

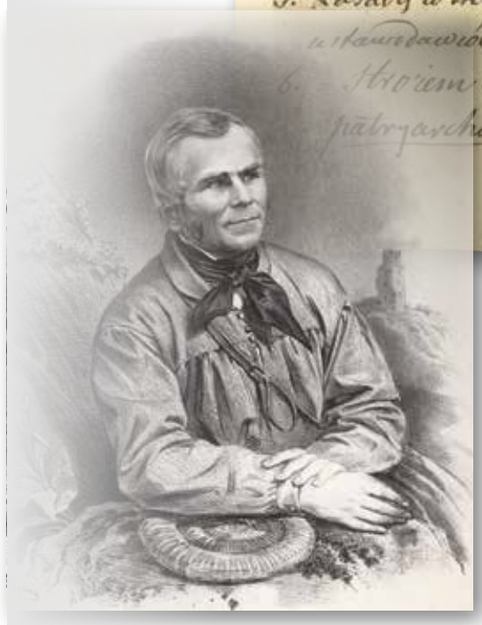

Wojciech Bogumił Jastrzębowski, *Konstytucja dla Europy*, Warszawa, 30 IV 1831 r., rękopis; AGAD, Królewskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, sygn. 78

Pierwszy projekt został napisany przez Wojciecha Bogumiła Jastrzębowskiego podczas przerw w walkach o obronę Warszawy (bitwa o Olszynkę Grochowską, 25 II 1831), a opublikowano go nieprzypadkowo 3 V 1831 r., w rocznicę konstytucji majowej.

do rosyjskiej, zlikwidowanie polskiego sejmu i samorządów; aż do powstania styczniowego 1863/1864 władze rosyjskie skutecznie tłumiły jakiekolwiek próby oporu ze strony społeczeństwa polskiego.

Po powstaniu listopadowym tysiące Polaków musiało opuścić ojczyznę, udawano się głównie do Francji. Emigracja popowstaniowa zwana „wielką" odegrała olbrzymią rolę w życiu kulturalnym i politycznym obu krajów.

O święcie majowym nie zapomniano. Nawiązał do niego Adam Mickiewicz w polskiej epopei narodowej *Pan Tadeusz czyli Ostatni zajazd na Litwie*, wydanej w 1834 r. w Paryżu. Słynny koncert Żyda Jankiela zwany także „koncertem nad koncertami", stanowiący fragment Księgi XII eposu („Kochajmy się!"), wykonany został z okazji zaręczyn Tadeusza z Zosią. Mickiewicz przypomina w nim historyczne wydarzenia poprzedzające upadek Rzeczypospolitej. Koncert składający się z 5 części stanowi muzyczną ilustrację okresu od uchwalenia Konstytucji 3 maja do utworzenia Legionów Polskich we Włoszech. Część pierwsza odwołuje się do Konstytucji z 1791 r., reformującej ustrój Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Koniec lat 80. XIX w. to odrodzenie nastrojów niepodległościowych w Królestwie. W początkach 1887 r. powstał Związek Młodzieży Polskiej „Zet", nad którym patronat i opiekę objęła od 1888 r. Liga Polska, grupująca przedstawicieli starszego pokolenia działaczy niepodległościowych, utworzona została na emigracji latem 1887 r. W 1888 r. powstał w Warszawie Komitet Centralny Ligi, który zaczął koordynować prace ligowe w całym zaborze. Obie organizacje miały w programie odzyskanie niepodległości Polski dzięki działaniu poprzez akcje oświatowe wśród robotników warszawskich i chłopów oraz organizowaniu manifestacji ulicznych, a ich wielkim orędownikiem był młody działacz „Zet-u" Roman Dmowski, który wraz ze swoimi zwolennikami w 1893 r. przejął władzę w organizacji, a następnie przekształcił Ligę Polską w Ligę Narodową.

Jedną z pierwszych okazji do zorganizowania ulicznej manifestacji była 100. rocznica uchwalenia Konstytucji 3 maja, która przypadła w 1891 r. Jej organizatorzy zdawali sobie sprawę, że przypominanie rocznic narodowych jest świetnym sposobem edukacji historycznej młodzieży z zaboru rosyjskiego, pozbawionej możliwości poznawania własnej historii w zrusyfikowanych szkołach. Podczas gdy w Galicji obchody 100. rocznicy uchwalenia Ustawy Rządowej były niemal powszechne (towarzyszyły im uroczyste akademie i imprezy artystyczne), a w zaborze pruskim otrzymano sposobność uczczenia jubileuszu, choć w nieco bardziej

„Razem ze strun wiela
Buchnął dźwięk, jakby cała janczarska kapela
Ozwała się z dzwonkami, z zelami, z bębenki.
Brzmi Polonez Trzeciego Maja! – Skoczne dźwięki
Radością oddychają, radością słuch poją,
Dziewki chcą tańczyć, chłopcy w miejscu nie dostoją –
Lecz starców myśli z dźwiękiem w przeszłość się uniosły,
W owe lata szczęśliwe, gdy senat i posły
Po dniu Trzeciego Maja w ratuszowej sali
Zgodzonego z narodem króla fetowali;
Gdy przy tańcu śpiewano: »Wiwat Król kochany!
Wiwat Sejm, wiwat Naród, wiwat wszystkie Stany!«"

Koncert Jankiela
Rysunek: Cyprian Kamil Norwid, 1848 r.
Cytat: Adam Mickiewicz, *Pan Tadeusz czyli Ostatni zajazd na Litwie*, [w:] *Wybór pism*, Warszawa 1951, s. 237

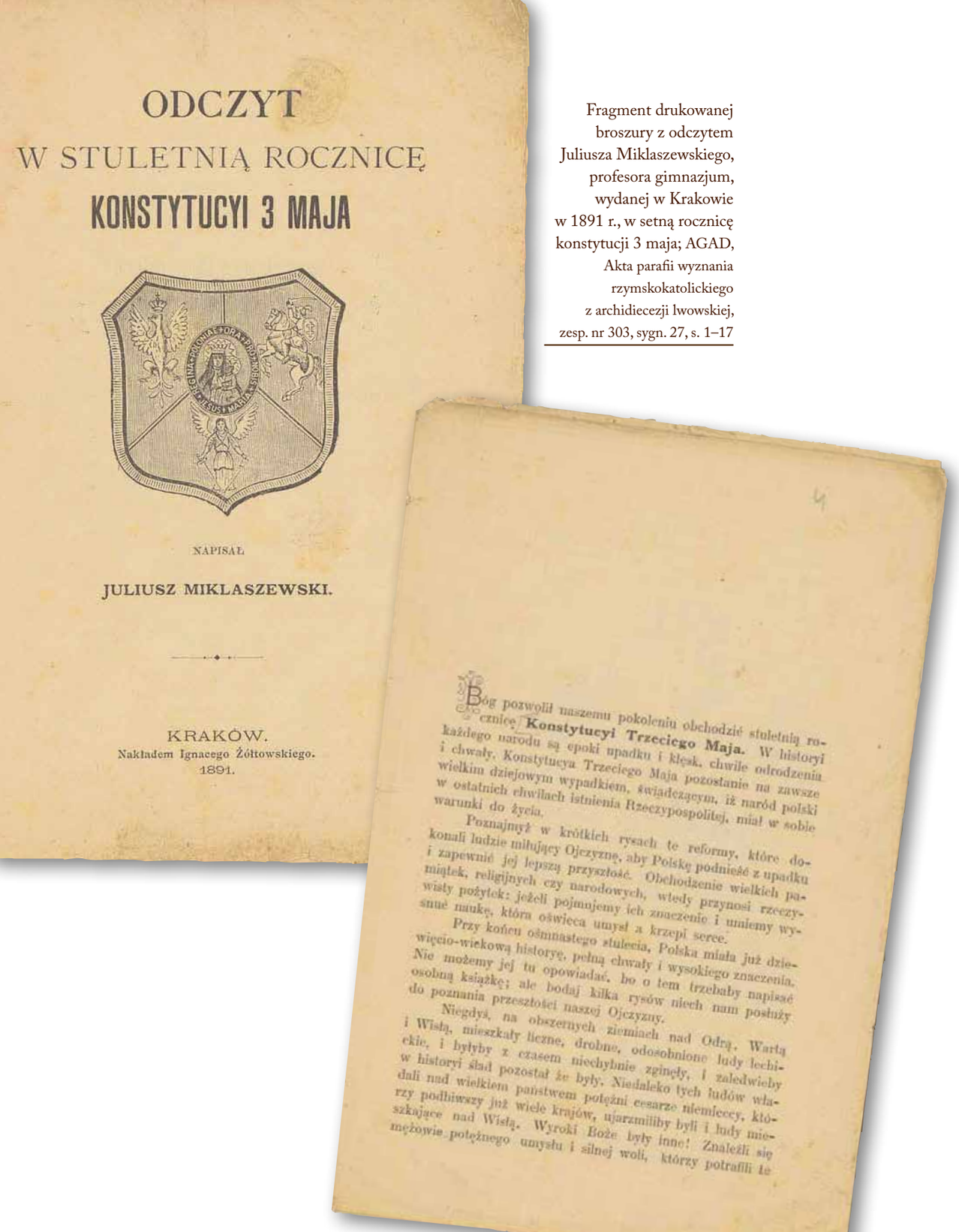

ODCZYT
W STULETNIĄ ROCZNICĘ
KONSTYTUCYI 3 MAJA

NAPISAŁ
JULIUSZ MIKLASZEWSKI.

KRAKÓW.
Nakładem Ignacego Żółtowskiego.
1891.

Bóg pozwolił naszemu pokoleniu obchodzić stuletnią rocznicę **Konstytucyi Trzeciego Maja.** W historyi każdego narodu są epoki upadku i klęsk, chwile odrodzenia i chwały. Konstytucya Trzeciego Maja pozostanie na zawsze wielkim dziejowym wypadkiem, świadczącym, iż naród polski w ostatnich chwilach istnienia Rzeczypospolitej, miał w sobie warunki do życia.

Poznajmyż w krótkich rysach te reformy, które dokonali ludzie miłujący Ojczyznę, aby Polskę podnieść z upadku i zapewnić jej lepszą przyszłość. Obchodzenie wielkich pamiątek, religijnych czy narodowych, wtedy przynosi rzeczywisty pożytek: jeżeli pojmujemy ich znaczenie i umiemy wysnuć naukę, która oświeca umysł a krzepi serce.

Przy końcu ośmnastego stulecia, Polska miała już dziewięcio-wiekową historyę, pełną chwały i wysokiego znaczenia. Nie możemy jej tu opowiadać, bo o tem trzebaby napisać osobną książkę; ale bodaj kilka rysów niech nam posłuży do poznania przeszłości naszej Ojczyzny.

Niegdyś, na obszernych ziemiach nad Odrą, Wartą i Wisłą, mieszkały liczne, drobne, odosobnione ludy lechickie, i byłyby z czasem niechybnie zginęły, i zaledwieby w historyi ślad pozostał że były. Niedaleko tych ludów władali nad wielkiem państwem potężni cesarze niemieccy, którzy podbiwszy już wiele krajów, ujarzmiliby byli i ludy mieszkające nad Wisłą. Wyroki Boże były inne! Znaleźli się mężowie potężnego umysłu i silnej woli, którzy potrafili te

Fragment drukowanej broszury z odczytem Juliusza Miklaszewskiego, profesora gimnazjum, wydanej w Krakowie w 1891 r., w setną rocznicę konstytucji 3 maja; AGAD, Akta parafii wyznania rzymskokatolickiego z archidiecezji lwowskiej, zesp. nr 303, sygn. 27, s. 1–17

ograniczonym zakresie, bo w pomieszczeniach zamkniętych; w zaborze rosyjskim apel o wzięcie udziału w manifestacji znalazł odzew głównie wśród młodzieży akademickiej, a jednym z ważnych punktów obchodów było przejście do Ogrodu Botanicznego, gdzie w 1792 r. wmurowany został kamień węgielny pod budowę Świątyni Opatrzności Bożej. O tej pierwszej manifestacji pisały w różnym tonie gazety krakowskie i warszawskie (m.in. „Kurier Warszawski" z maja 1891).

Później nastąpiły aresztowania i śledztwo, które objęło także działaczy „Zet-u", m.in. Romana Dmowskiego. Sposób organizacji rocznicy (drukowane odezwy, pamiątkowe medale), utwierdziły Rosjan w przekonaniu, że istnieje tajna organizacja niepodległościowa, która kieruje manifestantami. Mimo tak wielkiej różnicy w położeniu i możliwościach działalności politycznej i społecznej między zaborem rosyjskim i resztą kraju, zwyczaj corocznych obchodów rocznicy 3 maja przez uczniów szkół warszawskich utrwalił się, a z czasem przestał być już tylko obyczajem młodzieży. Polacy, którzy odważyli się obchodzić publicznie to święto, byli jednak surowo karani. W 1892 r. Stanisław Wiktor Mieczyński, polski nauczyciel, tłumacz, działacz patriotyczny, za złożenie bukietu kwiatów w rocznicę Konstytucji został aresztowany w Warszawie przez tajną policję rosyjską, a za ten czyn skazano go na trzyletnie zesłanie do Odessy.

W kolejnych latach prasa donosiła o zamieszkach i aresztowaniach w Warszawie, gdzie funkcjonowało silne środowisko akademickie i inteligenckie, rzadziej na prowincji. Policja zatrzymywała osoby rzucające bukiety kwiatów w zrujnowanym miejscu budowy Świątyni Opatrzności w Ogrodzie Botanicznym i organizowała obławy na młodzież na warszawskich ulicach, jednak zasięg manifestacji obejmował w kolejnych latach coraz szersze grupy społeczne. Wybuch rewolucji 1905 r. i strajk szkolny zradykalizowały nastroje. W latach rewolucji ucisk z konieczności zelżał i możliwe stały się manifestacje w granicach porządku publicznego. Po 1907 r. obchody 3 maja miały już tylko przebieg symboliczny. Słabło wrzenie rewolucyjne, a w związku z tym gotowość władz do jakichkolwiek ustępstw. Rocznicę uchwalenia Konstytucji 3 maja zaczęto ponownie celebrować w 1916 r.

1916

Konflikt nazywany I wojną światową, w trakcie którego zaborcy w 1914 r. znaleźli się we wrogich obozach polityczno-militarnych, wprowadził kwestię polską do ich politycznych kalkulacji. Ofensywa wiosenna wojsk niemieckich i austro-węgierskich w 1915 r. przeciw armii rosyjskiej spowodowała zajęcie ziem Królestwa Polskiego, będącego częścią Imperium Rosyjskiego. Zmieniło to sytuację Polaków na znacznym terytorium podległym dotychczas władzy rosyjskiej. Na zajętych przez Niemców i Austriaków ziemiach przywrócono naukę w języku polskim (m.in. otwarto polski uniwersytet i politechnikę w Warszawie). Na uczelniach rozwijała się bujnie działalność społeczno-polityczna Polaków.

Dosyć liberalne podejście władz niemieckich i austriackich do Polaków z terenów zajętego rosyjskiego Królestwa Polskiego, mające na celu pozyskanie opinii publicznej tego terytorium dla ich celów polityczno-wojskowych, umożliwiło zorganizowanie 3 maja 1916 r., w 125. rocznicę uchwalenia Konstytucji, licznych manifestacji o wymiarze patriotycznym. Odbyły się one nie tylko w miastach, ale również w parafiach wiejskich.

Największa manifestacja miała miejsce w Warszawie, gdzie powołany specjalnie w tym celu „Komitet dla uroczystego obchodu rocznicy 3 maja" zdołał zgromadzić na obchodach przedstawicieli różnych grup społecznych i zawodowych miasta: uczniów szkół, studentów, członków towarzystw naukowych, instytucji obywatelskich i dobroczynnych, stronnictw politycznych, cechów rzemieślniczych, stowarzyszeń i klubów sportowych oraz zrzeszeń zawodowych i społecznych.

Liczba manifestacji oraz ich siła i masowość zrobiły bardzo duże wrażenie na władzach niemieckich oraz austriackich, co stało się czynnikiem do jeszcze szerszego uwzględnienia sprawy polskiej w ich kalkulacjach politycznych. Dały również samym Polakom wyraźny obraz ich własnej siły politycznej, mimo braku własnego państwa.

Pochód, 1916 r.; AGAD, Zb. z Muzeum Narodowego, 1198

Po zajęciu Warszawy przez Niemców w sierpniu 1915 r. w kolejnych miesiącach doszło za zgodą nowego okupanta do dynamicznego rozwoju prasy w języku polskim. Poza licznymi gazetami komentującymi na poważnie rozwój sytuacji na ziemiach polskich i na świecie, popularność zyskiwały czasopisma satyryczne. Jednym z nich był ukazujący się od 1916 r. „Diabeł". Było to czasopismo satyryczno-rozrywkowe, w którym wyśmiewano Rosję i jej stronników, endeków, wychwalając jednocześnie przewagi niemieckiego oręża. Główną postacią związaną z czasopismem był Wacław Pobóg-Pabudziński. Wydawca poświęcił specjalne wydanie wydarzeniom z 3 maja 1916 r., choć zawarte w nim treści miały inny charakter niż w pozostałych gazetach. Odwoływały się wszak do powszechnie rozpoznawanego przez Polaków „wzorca kulturowego".

„Diabeł" był czasopismem efemerycznym. Swoją nazwą nawiązywał do ukazującego się w 1913 r. tygodnika „Diabeł Warszawski", również będącego pismem satyryczno-humorystycznym, którego redaktorem był Adam Witold Koszutski.

Fragment czasopisma satyrycznego „Diabeł" [nr 10 z 3 V 1916], zawierający nawiązanie poprzez postać Wojciecha Bartosa [Wojciecha Bartosa–Głowackiego] do wydarzeń z okresu schyłku I Rzeczypospolitej i manifestacji narodowej z dnia 3 maja 1916 r., wskazujący jednocześnie na profil ideowy czasopisma, Warszawa; AGAD, Zbór Ewangelicko-Augsburski, 583, s. 464

Milicja Miejska miasta stołecznego Warszawy była płatną, zawodową i uzbrojoną w broń białą polską służbą policyjną, powstałą oficjalnie 1 lutego 1916 r. Sformowano ją z utworzonej jeszcze pod władzą rosyjską w końcu lipca 1915 r. Straży Obywatelskiej, działającej na zasadzie honorowej, bezpłatnej służby bezpieczeństwa. W Komendanturze Straży od początku działał książę Franciszek Radziwiłł. Szybkie zainstalowanie się w zajętej Warszawie niemieckich organów policyjnych spowodowało gwałtowne zmniejszenie początkowego dużego znaczenia Straży. Władze niemieckie usiłowały zlikwidować całkowicie formację jaką była straż, jednak Radziwiłł (wywodzący się z linii pokrewnej niemieckim Hohenzollernom) podsunął gubernatorowi Beselerowi pomysł przekształcenia jej w zawodową Milicję Miejską. Służbę tę powołano „dla czuwania nad bezpieczeństwem stolicy i mieszkańców", zaś jej naczelnikiem został właśnie książę Franciszek Radziwiłł. Służba liczyła około 2 tys. funkcjonariuszy. Otrzymali oni mundury wzorowane na ułańskich i broń w postaci szabel.

Mimo że Milicja Miejska pełniła jedynie rolę instancji pomocniczej dla niemieckich władz policyjnych i wojskowych, to stała się kuźnią kadr dla utworzonej już w niepodległej Polsce w 1919 r. Policji Państwowej.

Zdjęcie księcia Franciszka Radziwiłła w mundurze Naczelnika Milicji Miejskiej miasta stołecznego Warszawy, zamieszczone na łamach tygodnika „Świat" w numerze 19, poświęconym niemal w całości 125. rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 maja. 6 V 1916 r., Warszawa; AGAD, Zbór Ewangelicko-Augsburski 583, s. 489

Do Zarządu

Muzeum Przemysłu i Rolnictwa

w miejscu.

Wskutek wezwania WPanów przesyłamy odznaki naszej organizacji, używane podczas pochodu dn. 3 Maja, oraz wydane odezwy.-

NARODOWY ZWIĄZEK ROBOTNICZY ZARZĄD GŁÓWNY

Pismo Zarządu Głównego Narodowego Związku Robotniczego do Zarządu Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie, informujące o przesłaniu egzemplarza odznaki organizacji używanej podczas pochodu 3 maja 1916 r. (wraz z odznaką), b.d., Warszawa; AGAD, Zb. z Muzeum Narodowego, 1198, s. 795–796

Narodowy Związek Robotniczy był organizacją polityczną polskich robotników założoną w 1905 r. i mającą swoje struktury na terenach pozostającego pod władzą rosyjską Królestwa Polskiego. Chociaż wywodził się z ruchu narodowo-demokratycznego (endeckiego), to w wyniku różnic na tle stosunku do Rosji i niechęci do taktycznego sojuszu endeków z Rosją, jego działacze zerwali współpracę z nurtem narodowo-demokratycznym. W 1908 r. działacze NZR wyraźnie opowiedzieli się przeciw Rosji, co pchnęło ich do współdziałania z innymi partiami i grupami politycznym nastawionymi antyrosyjsko (tzw. nurt irredenty polskiej) przed wybuchem I wojny światowej. Narodowy Związek Robotniczy w 1911 r. stał się członkiem platformy politycznej, jaką była Konfederacja Polska, zaś w 1912 r. – członkiem Komisji Tymczasowej Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych, grupującej wszystkie partie polityczne z Królestwa Polskiego i Galicji, chcące działać wspólnie przeciw Rosji, i liczącej na wybuch ogólnoeuropejskiego konfliktu zbrojnego. Porozumieniu temu podporządkowały się organizacje paramilitarne: Związek Strzelecki, Towarzystwo „Strzelec" i Polskie Drużyny Strzeleckie. Drogę do niepodległości widziano w zbrojnej walce przeciwko Rosji, podjętej w momencie konfliktu pomiędzy zaborcami (w końcu 1913 z nazwy zniknął człon „Tymczasowa"). Każda z organizacji politycznych miała jednak w ramach KSSN pełną samodzielność w sprawach realizacji programów społecznych. Działacze NZR stali się więc przed wybuchem I wojny światowej współarchitektami czasowego porozumienia pomiędzy dwoma nurtami niepodległościowymi: socjalistycznym i narodowym. Po wybuchu wojny w 1914 r. działacze Narodowego Związku Robotniczego włączyli się czynnie w niepodległościowe działania polityczne, zarówno te podejmowane w Galicji, jak i – w Królestwie Polskim (Łódź, Warszawa, Zagłębie Dąbrowskie) w ramach Komitetu Naczelnego Zjednoczonych Stronnictw Niepodległościowych (od sierpnia 1915). Wreszcie, już po zajęciu całości terytorium Królestwa Polskiego przez wojska niemieckie i austriackie, Narodowy Związek Robotniczy wszedł w skład grupującego lewicę niepodległościową Centralnego Komitetu Narodowego, powołanego do życia w Warszawie w grudniu 1915 r.

Najbardziej znaczącymi działaczami NZR w dobie I wojny światowej byli Marian Rapacki, Władysław Malangiewicz i Jan Stanisław Jankowski (w okresie II wojny światowej zostanie Delegatem Rządu na Kraj).

Proporczyk-odznaka z hasłem „Wolność-Całość-Niepodległość" należący do członka Stronnictwa Narodowo-Radykalnego biorącego udział w pochodzie 3 maja 1916 r., b.d., Warszawa; AGAD, Zb. z Muzeum Narodowego, 1198, poz. X

Kotylion z 1916 r.
AGAD, Zbór Ewangelicko-Augsburski, 583

Stronnictwo Narodowo-Radykalne było utworzonym przed I wojną światową ugrupowaniem politycznym inteligencji z terenu Królestwa Polskiego. Krytykowało ono jeszcze przed wybuchem wojny orientujących się na współpracę z Rosją narodowych demokratów (endeków). Jednak już po wybuchu wojny w 1914 r. i powołaniu do życia na terenie Królestwa Polskiego Zjednoczenia Organizacji Niepodległościowych, będącego reprezentacją polityczną ugrupowań współpracujących z działaczami polskimi z Galicji, jego przedstawiciele nie zdecydowali się na jednoznaczne poparcie wymierzonego w Rosję Naczelnego Komitetu Narodowego w Krakowie. SN-R współtworzyło od końca 1914 r. na terenie Królestwa Polskiego tzw. Blok Centrum, który mimo rysującej się przewagi militarnej państw centralnych (Niemiec i Austro-Węgier) wobec Rosji, uważał jednak kategoryczne opowiedzenie się po ich stronie za przedwczesne. Godząc się z ideą wspólnej reprezentacji politycznej zaboru rosyjskiego, Stronnictwo Narodowo-Radykalne nie chciało się jednak opowiedzieć przeciwko Rosji. Dopiero zajęcie Warszawy przez wojska niemieckie w sierpniu 1915 r. i jasne wyklarowanie się nowej sytuacji politycznej skłoniło działaczy SN-R do szukania porozumienia z lewicą niepodległościową (zorganizowaną w ramach Komitetu Naczelnego Zjednoczonych Stronnictw Niepodległościowych). Jednak dopiero po pochodzie z 3 maja 1916 r. SN-R nawiązało większą współpracę z Centralnym Komitetem Narodowym w Warszawie.

Najbardziej znaczącymi reprezentantami środowiska Stronnictwa Narodowo-Radykalnego byli Stanisław Patek i Eugeniusz Śmiarowski.

Medal okolicznościowy z 1916 r. – awers, rewers; AGAD, Zbór Ewangelicko-Augsburski, 583

U progu niepodległości

Obchody i patriotyczne manifestacje z okazji 125. rocznicy uchwalenia Ustawy Rządowej w maju 1916 r. dały początek świętowaniu rocznicy Konstytucji, tak jak to było już w 1792 r. W 1919 r. Sejm Ustawodawczy uznał rocznicę uchwalenia Konstytucji 3 maja za święto narodowe odrodzonego państwa.

W 1920 r. na prośbę polskich biskupów w związku z odzyskaniem przez Polskę niepodległości papież Benedykt XV ustanowił w tym dniu święto Najświętszej Maryi Panny, Królowej Polski.

Także w preambule do nowej konstytucji z marca 1921 r. znalazło się odwołanie do Ustawy Rządowej: „(…) nawiązując do świetnej tradycji wiekopomnej Konstytucji 3-go maja".

Zdjęcie grupy członków Stowarzyszenia Chrześcijańskiego Oficjalistów Handlowych i Przemysłowych w Warszawie, biorących udział w pochodzie narodowym 3 maja 1916 r., 3 V 1916, Warszawa; AGAD, Zb. z Muzeum Narodowego, 1198, s. 773

281.

USTAWA

z dnia 29 kwietnia 1919 r.

o święcie narodowem trzeciego maja.

Art. 1. Dzień trzeciego maja, jako rocznica Konstytucji 1791 roku, ustanawia się w całej Rzeczypospolitej Polskiej jako uroczyste święto po wieczne czasy.

Art. 2. Wykonanie niniejszej ustawy poleca się Radzie Ministrów.

Art. 3. Ustawa niniejsza wchodzi w życie z dniem 3 maja 1919 r.

Marszałek:
Trąmpczyński

Prezydent Ministrów:
w z. *S. Wojciechowski*

Ustawa o święcie narodowym trzeciego maja (29 IV 1919)

W 1919 r. Sejm Ustawodawczy uznał rocznicę uchwalenia Konstytucji 3 maja za święto narodowe odrodzonego państwa (Dz. Praw P. Pol.1919.38.281).

267.

USTAWA

z dnia 17 marca 1921 roku

KONSTYTUCJA RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ.

W Imię Boga Wszechmogącego!

My, Naród Polski, dziękując Opatrzności za wyzwolenie nas z półtorawiekowej niewoli, wspominając z wdzięcznością męstwo i wytrwałość ofiarnej walki pokoleń, które najlepsze wysiłki swoje sprawie niepodległości bez przerwy poświęcały, nawiązując do świetnej tradycji wiekopomnej Konstytucji 3-go Maja — dobro całej, zjednoczonej i niepodległej Matki-Ojczyzny mając na oku, a pragnąc Jej byt niepodległy, potęgę i bezpieczeństwo oraz ład społeczny utwierdzić na wiekuistych zasadach prawa i wolności, pragnąc zarazem zapewnić rozwój wszystkich Jej sił moralnych i materjalnych dla dobra całej odradzającej się ludzkości, wszystkim obywatelom Rzeczypospolitej równość, a pracy poszanowanie, należne prawa i szczególną opiekę Państwa zabezpieczyć — tę oto Ustawę Konstytucyjną na Sejmie Ustawodawczym Rzeczypospolitej Polskiej uchwalamy i stanowimy.

Preambuła do Konstytucji marcowej

Konstytucja marcowa została opublikowana w Dzienniku Ustaw 1 czerwca 1921 r. (Dz.U. 1921 nr 44 poz. 267).

ARCHIWA PAŃSTWOWE
ARCHIWUM GŁÓWNE AKT DAWNYCH

ZNAK DZIEDZICTWA EUROPEJSKIEGO

ISBN 978-83-963851-0-9